

keppelstok

Inhoud van dit nummer:

- 4 EEN HAAN OP EEN PREEKSTOEL
- 7 JEZUS ALS DE BARMHARTIGE SAMARITAAN
- 12 GRAFZERKEN IN DE AGNESKERK TE GOUTUM
- 17 KERKEN IN NOORDOOST-FRIESLAND UIT DE ROMAANSE EN DE ROMANO-GOTISCHE TIJD
- 22 KERKEN, TORENS & KLOKKENSTOELEN VAN WYMBRITSERADIEL
- 24 STICHTINGSNIEUWS
- 28 VAN DE EXCURSIECOMMISSIE
- 31 SICCO IN MINEUR
- 32 VOORUITBLIK
- 33 SYMBOLEN VAN TROTS

FOTO OMSLAG:

Gert J. ten Wolde: de Barmhartige Samaritaan

Dokkum, v.m. Abdijkerk

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Van de Redactie

“Waar men graaft vindt men Klondike” verzekerde ons zo’n halve eeuw geleden in zijn studeerkamer achter de Kanselarij de zeer gewaardeerde Rijksarchivaris van Friesland Maria Petrus van Buytenen, zelf schatgraver bij uitnemendheid.

Wetenschappelijk graafwerk, ook in archieven en documenten, wordt zelden beloond met dat aardse goud, scoort eerder met vondsten, die de kennis verrijken: “tresoor” bij uitstek! Bij een archeologisch onderzoek in Dokkum in 2007 naar de slechts tijdelijk bereikbare fundamenteën onder koor en koorsluiting van de voormalige Abdijkerk kwam ook het restant van een mozaïekvloer aan het licht. Naar het zich laat aanzien zal dit onder de nieuwbouw zichtbaar blijven en dus niet worden opgeofferd aan de business. Daarentegen liggen de steentjes, afkomstig van de vloer in de 13e-eeuwse Parochiekerk ernaast, nog steeds op de rommelzolder van de Martinikerk: legpuzzel zonder patroon.

“Letten op de kleintjes” geldt niet in het minst voor onze kerken.

Sytse ten Hoeve, voormalig directeur van het Scheepvaartmuseum in Sneek, beschrijft de haan op (welteverstaan: aan) de preekstoel in Kubaard, de optredende predikant herinnerend aan Petrus.

Jan D.Th. Wassenaar, theoloog, ooit predikant in Workum c.o., nu te Hellendoorn, gaat in op een allegorische verklaring voor de parabel van de Barmhartige Samaritaan, afgebeeld op een van de gildebaren in de Gertrudiskerk.

Rudolf J. Broersma, heraldicus, vermoedt in de Agneskerk van Goutum hergebruik van sommige grafstenen. Het vaststellen van de soms zwaar beschadigde familiewapens vereist dan ook gepaste argwaan.

Jos Stöver, architectuurhistoricus van de Rijksdienst A.C.M., bespreekt twee nieuwe uitgaven over kerken in Noordoost - Friesland en Wymbritseradiel. Het verschil tussen beide is opmerkelijk.

In Noordelijk Oostergo bleven veel Middeleeuwse, van oorsprong Katholieke kerken bewaard, zij het herbestemd voor Protestantse liturgie, gestript en van oude luister beroofd, soms danig opgelapt. In Zuidelijk Westergo daarentegen ontkwamen zij zelden aan de slopershamer. Was dit te wijten aan een hier diep wortelende orthodoxie met een bloeiend gemeentelven, die “schoon” schip wilde maken met de laatste stenen restanten van het oude (bij)geloof? Was het soms ook de bodemgesteldheid of de grotere welvarendheid, die zich nieuwbouw kon veroorloven? Op de kerk in Nijland en enkele torens na dateren de kerken in Wymbritseradiel dan ook uit de na-Reformatorische tijd. In het voorbijgaan roept recensent dringend op tot behoedzaamheid bij graafwerkzaamheden in de grond onder de kerk, bodemarchief bij uitstek. Hout is goud, zeker wanneer het stamt uit de tijd van vóór de bouw in steen.

Leo M. van Ulden, ofm, R.K. pastoor te Sneek en vicaris-generaal van het bisdom, ziet de toekomst van zijn kerken met gemengde gevoelens tegemoet. En inderdaad lijkt in dit Jaar van het Religieus Erfgoed de vraag gewettigd hoe lang we onze kerken nog overeind, laat staan intact weten te houden. Aansluiting bij het verleden is niet de sterkste kant van het moderne levensgevoel: meer oog voor de trend dan voor de traditie! Nog onlangs was zelfs het archeologisch beschermde terpgebied van Goutum niet veilig. Een andere architectuurhistoricus van de Rijksdienst A.C.M. sprak onlangs zijn twijfel uit aan het voortbestaan van zo’n honderd Friese kerken. Of de voorgenomen inventarisatie door de provincie daar dan nog veel aan zal kunnen veranderen is nog maar de vraag. Maar al is “het glorierijke verleden” van de schoolplaat hoogstens een cliché, toch kunnen we het de Duitse dichter Johann Wolfgang Goethe nazeggen: “Das Beste was wir von der Geschichte haben ist der Enthusiasmus den sie erregt!”

EEN HAAN OP EEN PREEKSTOEL

Een bijzonder scharnier in Kûbaard

Sytse ten Hoeve

Een koperen haan als windwijzer op een kerkdak- of toren is niets bijzonders.⁽¹⁾ Een haan van koper op een preekstoel is dat wel. Tijdens restauratiewerkzaamheden in 2004 in de kerk van Kûbaard kwam zo'n haan tevoorschijn.⁽²⁾ De kerkinrichting daar werd in de 19de eeuw wel geschonden, maar is nog altijd waardevol met haar klassieke protestantse opstelling van het meubilair. Dat herkreeg bij de restauratie veel van zijn oude luister, vooral door het te ontdoen van een overschildering uit 1960.

De in de kerk opgestelde herenbanken dateren uit 1644 en 1655 en geven de periode aan, waarin de oorspronkelijke kerkinrichting tot stand kwam. Betalingen voor geschonken wapenglazen, onder andere van de Staten en het Hof van Friesland in 1649, wijzen ook op inrichtingswerkzaamheden in die tijd.⁽³⁾

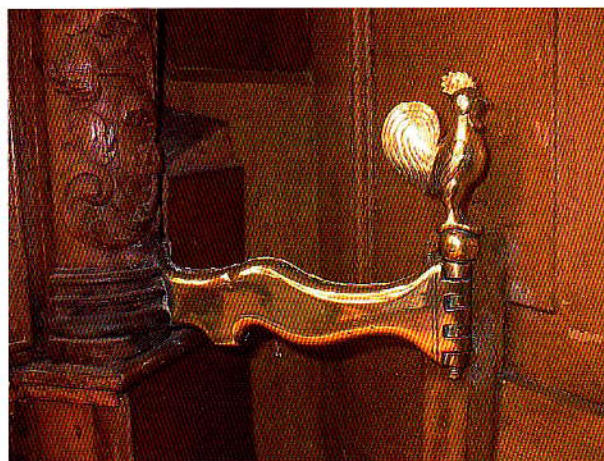
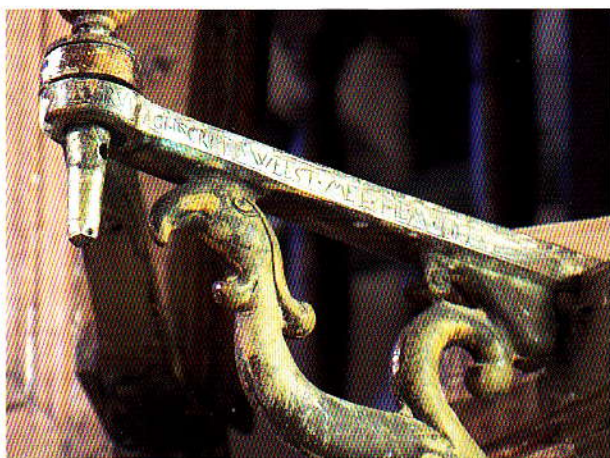
Centraal in het interieur staat de preekstoel. Het is een goed voorbeeld van kistenmakerswerk, dat in zijn vormgeving, als zoveel Friese kansels uit de 17de eeuw, goed te

vergelijken is met de kussen- of keeftkasten, die toen vervaardigd werden.

De zesante kuip heeft op de panelen een versiering van geprofileerde, in hoekige patronen gelegde lijsten rondom een smal, verticaal geplaatst 'kussen'. Het zijn zogenaamde gekorniste panelen. Op de hoeken zijn tussen de

panelen gecanneleerde (gegroefde) pilasters (halfzuilen) met korintische kapitelen (bekroningen) aangebracht. Het omgaande hoofdgestel (breed horizontaal lijstwerk) aan de bovenzijde van de kuip is boven de pilasters verkropt. Dat wil zeggen dat het daar vooruit steekt. Boven de panelen bevinden zich in het hoofdgestel panelen met horizontaal geplaatste kussens. Het onderstuk van de kuip heeft de vorm van een omgekeerde kom. Deze zogenaamde lampet heeft op de hoeken geprofileerde ribben. Ze eindigen in een knop. Een ruggenschot, ook met lijstwerk en een knop voor het ophangen van de predikantenbaret of -steek, verbindt de kuip met een groot zeshoekig klankbord. Dit door lijstwerk aan de onderzijde in vlakken ingedeelde klankbord heeft een geprofileerde rand met verkroppingen op de hoeken. De preekstoeltrap met een leuning van gedraaide balusters (spijltjes) voert naar een klein bordes bij de deur in de preekstoelkuip. Deze deur draait aan scharnieren, waarvan het onderste exemplaar van speciale makelij is. Waarschijnlijk is deze scharnier in de 19de eeuw gedeeltelijk weg getimmerd in de er achter liggende lambriseringsring bij de wijziging van de draairichting van de deur. Toen hij in 2004 tijdelijk vrij werd gelegd, bleek hij enkele bijzondere details te hebben.

Koperen haan

Het scharnier rust op een gegoten, zeer gestileerde vogel, die een haan uit moet beelden. De draaipin van het scharnier heeft een eveneens gegoten vaasvormige knop van messing (geel koper). Onder het scharnier zit aan de draaipin een forse borgknop. Verder is er op het scharnier een niet geheel leesbare inscriptie aangebracht: "DOE . DEN . HAEN . GHEKRAEIT...../ PETRUS . GHESCREIT . WEEST . MET . HEM .TOT . . ." Misschien is het een rijmpje.

Boven de tekst staan op het draaibare deel van het scharnier de datering "ANNO 1644" en de initialen O.W.W., waarvan de tweede W als een huismerk is behandeld door er een kruis in op te nemen.

Onmiddellijk dringt zich de vergelijking op met de preekstoel in de kerk van het nabij Kûbaard gelegen Wommels. Ook deze preekstoel heeft aan het deurtje van de kuip een grote koperen scharnier met op de draaipin een forse haan.

De preekstoel van Wommels onderscheidt zich verder van andere preekstoelen in Friesland door zijn opvallende koperwerk: een hekwerk van zware balusters met tussenliggende vullingen voor het bordes aan de preekstoeltrap

en een koperen knop op de trapleuning met de gegraveerde alliantiewapens Grovestins-Hottinga en het jaartal 1661.⁽⁴⁾

Opvallend is ook dat, zowel in Kûbaard als in Wommels, de preekstoeltrap en het bordes met balusterhek bij het deurtje in de kuip geplaatst zijn aan de westzijde.

Wat ook het geval is bij de preekstoel in de Martinikerk in Sneek. In Friesland is de preekstoelopgang doorgaans aan de oostzijde.⁽⁴⁾

De beide koperen scharnieren met haantjes zijn enigszins te vergelijken met het scharnier aan deze preekstoel in Sneek. Hier is aan de preekstoelkuip van de kistenmaker Bartel Winsents uit 1626 een scharnier bevestigd met een gestileerde adelaar als drager van een prachtig gegoten koperen leeuwte.

Mogelijk is ook hier de vogel in de ondersteuning van het scharnier bedoeld als haan.

Olof Wybes

De maker van het bijzondere scharnier in Kûbaard is te identificeren door zijn er op aangebrachte initialen O.W. Het is de IJlster geelgieter Olof (Alef) Wybes.

In de kerkvoogdijrekeningen van de Sneker Martinikerk is hij terug te vinden voor leveranties van "gemaakte ringen en hingsels aan de nieuwe kerkedeur" voor fl. 25-4-0 (= 25 Carolusguldens van 20 stuivers, 4 stuivers van 16 penningen en 0 penningen) In 1658 staan aan hem een betaling verantwoord voor "twee nieuwe kandelaars, wegende tesamen 112 pond" voor fl. 97-4-0. In 1662,

als hij "mr. Odulphus, geelgieter te IJlst" wordt genoemd, herstelt hij in dezelfde kerk de kaarsenkronen voor fl. 1-2-0. In de stadsrekeningen van IJlst staat hij in 1661 vermeld met een bedrag van fl. 16-6-0 voor "mesken piepen in de kerk" en in 1665 met een bedrag van fl. 24-0-0 voor "piepen op de banken en de armen aan de pijlers in de kerk". Zijn actieradius was wel groter dan het gebied rond Sneek en IJlst.

In 1663 staat "Oleff Wibes geelgieter van Drilst" in het Bolswarder kerkvoogdijrekeningboek voor fl. 24-0-0 voor "meskenwerk aan de preekstoel". De bedoelde pijpen zijn blakers voor kaarsen. Met meskenwerk wordt messing (geelkoper) bedoeld.

Voor dat Olof Wybes in IJlst woonde, was hij gevestigd in Sneek, waar hij op 13 november 1652 trouwde met Fokje Kornelis uit Bolsward.

De haan

In de Christelijke iconografie is de haan, die vroeg wakker is en met zijn gekraai het aanbreken van de dag aankondigt en mens en dier wekt, het symbool van de waakzaamheid. De haan verwijst ook naar de verloochening van Jezus door Petrus en is zo ook een oproep tot waakzaamheid, namelijk om trouw te zijn aan Jezus en om hem niet te verloochenen.

In alle vier evangeliën komt de haan voor in de lijdensgeschiedenis van Jezus, wanneer de discipel Petrus betuigt dat hij zijn Meester nooit in de steek zal laten. Naar de woorden van Mattheüs 26: 34 voorspelde Jezus:

"Voorwaar, Ik zeg u, in dezen nacht, eer de haan kraait zult gij mij driemaal verloochenen", waarop Petrus antwoordde: *"Zelfs al moest ik met U sterven, ik zal U voorzeker niet verloochenen".* Toen Petrus diezelfde nacht in het huis van hogepriester Kajafas reeds twee maal had betuigd dat hij Jezus niet kende, zwoer hij: *"Ik ken den mens niet"* en de evangelist (Mattheüs 26: 75) vervolgt: *"En terstond kraaide een haan. En Petrus herinnerde zich het woord, dat Jezus gesproken had: Eer de haan kraait, zult gij Mij drie maal verloochenen. En hij ging naar buiten en weende bitter"*

Het kan haast niet anders dan dat de tekst op het scharnier van de preekstoeldeur en de afbeelding van de haan bedoeld waren als een aanwijzing voor de predikant, die ze in het oog kreeg als hij de preekstoeltrap beklom. Ze moesten hem manen Jezus niet te verloochenen.

Het merkwaardige scharnier van Kûbaard is na de restauratie weer gedeeltelijk achter de kerklambrizing verdwenen. Die van Wommels is nog steeds goed zichtbaar. Het is mogelijk dat daarop ook een inscriptie heeft gestaan. Die moet dan door het poetsen gedurende eeuwen, verloren zijn gegaan.

Noten

- 1) S. ten Hoeve, 'Windvanen op Friese torens en kerken' in: *Keppelstok- publicaties van de Stichting Alde Fryske Tsjerken* nr. 53 (Leeuwarden, 1996), blz. 35-52
Zie ook: website www.brascamp.nl : Windvanen in Nederland
- 2) Vriendelijke mededeling van Dolf van Weezel Errens, die als technisch beleidsmedewerker Erfgoed bij de provincie Fryslân bij de kerkrestauratie in Kûbaard betrokken was. Ik dank hem en Albert Reinstra van de RACM en E. J. Valkena van Architectenbureau Jelle de Jong voor foto's en informatie.
- 3) Tresoor – Archief Staten van Friesland (Toegangsnummer 5)
Nr. 2675, Register van Betalingsordonnantie, 13 augustus 1649
Nr. 6916, Rekening Ontvanger-generaal, 1648-1649 fol. 32
- 4) S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, (Leeuwarden, 1980), blz. 85 en 143

JEZUS ALS DE BARMHARTIGE SAMARITAAN

door Dr. Jan D.Th. Wassenaar

Het aantal afbeeldingen van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan is niet te tellen. Een heel bijzondere staat op de gildebaar voor de apothekers en de chirurgijns in de protestantse St. Gertrudiskerk te Workum. Daarover gaat dit artikel. Eerst de gelijkenis als zodanig, uit Lucas 10: 30-35.

Naar aanleiding van de vraag 'Wie is mijn naaste?' van een wetgelcerde vertelt Jezus hem:

'Er was eens iemand die van Jeruzalem naar Jericho reisde en onderweg werd overvallen door rovers, die hem zijn kleren uittrokken, hem mishandelden en hem daarna halfdood

achterlieten. Toevallig kwam er een priester langs, maar toen hij het slachtoffer zag liggen, liep hij met een boog om hem heen. Er kwam ook een Leviet langs, maar bij het zien van het slachtoffer liep ook hij met een boog om hem heen. Een Samaritaan echter, die op reis was, kreeg medelijden toen hij hem zag liggen. Hij ging naar de gewonde man toe, goot olie en wijn over zijn wonden en verbond ze. Hij zette hem op zijn eigen rijdier en bracht hem naar een logement, waar hij voor hem zorgde. De volgende morgen gaf hij twee denarie aan de eigenaar en zei: "Zorg voor hem, en als u meer kosten moet maken, zal ik u die op mijn terugreis vergoeden."

Wie van deze drie is volgens u de naaste geworden van het slachtoffer van de rovers?’ De wetgeleerde zei: ‘De man die medelijden met hem heeft getoond.’ Toen zei Jezus tegen hem: ‘Doet u dan voortaan net zo.’

De apothekers- en chirurgijnsbaar in Workum

Sinds jaar en dag herbergt de St. Gertrudiskerk te Workum een voor Nederland unieke collectie gildenbaren. Ze waren voor de smeden (1756), de apothekers en de chirurgijns (1781), de timmerlieden (1791), de landbouwers (+ 1726), de schippers (1805) en de grootschippers (1806). Tevens zijn er twee kinderbaren (1693 en 1806). Allemaal hebben ze teksten op de lange horizontale omlijstingen en figuratieve voorstellingen op de rechthoekige vlakken, aan weerskanten.

De opschriften op de apothekers- en chirurgijnsbaar luiden aan de ene kant ‘De dag des doods is de dag des oordeels en de dood Der zalige is eene verhuizing naar Gods school’ en ‘Daar de zegen van God Almagtig werkt Ons hand en Medicijnen sterkt.’ Aan de andere zijde ‘Al wat er is, mijn hoop is Christus en zijn bloed. Door deze leev ik en hoop door die het eeuwig goed’ en ‘Ons leven is

Schilderstuk van Jezus als de barmhartige Samaritaan

maar eenen dag vol ziekten en vol naar geklag. Vol rampen dampen en verdriet. Een schim, een droom en anders niet.’

Help help Heere Jesu Helpt mij Gy Samaritaan

Reg. Steensma vertelt: ‘De ene kant van de baar toont schilden met de emblemen van de apothekers en de chirurgijns, een geopend boek en de schutspatronen Hippocrates en Dioscorides. De andere kant heeft de voorstelling van een apotheek, een ziekenzaal, een operatiezaal en van de barmhartige Samaritaan. Het interieur van de apotheek laat een achterwand zien met diverse dozen, karaffen en tonnen, alsmede een kastje voor vergiften. Achter de toonbank zit een vrouw en staat de apotheker met een weegschaal in de hand. We zien verder een grote destilleerkolf, twee bezoekers en een assistent die de stamper in een grote vijzel hanteert. De ziekenzaal toont twee patiënten in bed en enkele bezoekers en verplegers. Het laatste paneel van deze zijde is een voorstelling van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan. Op de voorgrond ligt de man die beroofd is vrijwel naakt langs de weg. Bij hem staat de Samaritaan die van zijn paard is gestegen en zelf (?) op het lichaam van de man giet. Onderaan staat het volgende rijm:

*Help help Heere Jesu Helpt mij Gy Samaritaan,
Verbint mijn wond, vergeeft mijn sond,
En schenk mij u Genaad Soo Gaa ik Hemel aan.*

De apothekers- en chirurgijnsbaar

In dit rijm wordt dus Christus zelf aangeduid als de Samaritaan (...)’ Steensma voegt er aan toe: (...) een uitleg die niet direct uit de bijbeltekst kan worden afgeleid, maar in overdrachtelijke of allegorische zin goed denkbaar is.’

Bij een overdrachtelijke of allegorische verklaring is sprake van een zinnebeeldige, symbolische voorstelling van zaken. Een idee, een begrip of iets dergelijks wordt bijvoorbeeld door middel van een persoon tot uitdrukking gebracht. Zo is in de kunst een oude man met een zeis en een zandloper een allegorie van de tijd. Overigens komt de allegorie niet pas in de bijbel voor. Al in de Oudheid werd die vorm van verklaring gebezigd. Het verschijnsel is te vinden wanneer men te maken heeft met de interpretatie van klassieke teksten binnen een voortgaande traditie.

De overdrachtelijke of allegorische verklaring

Uit enig speurwerk mijnerzijds blijkt, dat de overdrachtelijke of allegorische verklaring van de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan niet in 1781 in Workum is ont-

Detail van een schilderstuk op de apothekers- en chirurgijnsbaar: een chirurgijn voert een schedelboring uit.

wikkeld. Ze heeft heel oude papieren, trouwens ook nieuwe. De oudste, niet met verloren gegane originele bronnen van de gnostici, maar alleen indirect uit latere bestrijding beschikbare, uitleg van de gelijkenis stamt uit de tweede eeuw. Deze mensen waren op zoek naar hogere kennis aangaande het eeuwige, en wel achter de vergankelijkheid. Ze vatten de historische vorm van het evangelie op als een soort voorportaal dat toegang gaf tot verborgen inzicht. De interpretatie van gnostici van de gelijkenis is allegorisch: de reiziger zien ze als Adam, die in handen van de demonen, de rovers, gevallen is. Verblind als hij is, kan hij God, zijn oorsprong, niet meer kennen. Jegens hem vervult Christus de rol van de Samaritaan. Ook van de kerkvaders Irenaeus (± 135 tot ± 200) en Origenes (± 185 tot 254) is een allegorische verklaring bewaard gebleven. Overigens was Irenaeus, bisschop van Lyon, een bestrijder van de gnostiek. Origenes, de belangrijkste theoloog uit de vroegchristelijke tijd, had wel affiniteit met die benadering. Hij raakte bekend om zowel zijn letterlijke als zijn allegorische bijbelverklaringen. Welnu: blijkens een korte passage beschouwt Irenaeus de barmhartige handeling van de Samaritaan als het werk van Christus, terwijl hij de eigenaar van het logement met de Heilige Geest die versterking biedt, associeert. Origenes deelt de uitleg van een ‘presbyter’ (= oudste) mee. Volgens die interpretatie is/zijn Adam de reiziger, Jeruzalem het paradijs, Jericho de wereld, de rovers de vijandelijke machten, de priester de wet, de Leviet de profeten, de Samaritaan Christus, de wonden de ongehoorzaamheid, het dier het lichaam des Heren; het logement dat iedereen die het wil binnentreden, ontvangt, is de kerk. De twee denarie moeten als Vader en Zoon opgevat worden, de waard is het opperhoofd van de kerk aan wie het beheer toevertrouwd is. Origenes is het met de christologische verklaring van de presbyter, die Jezus Christus als de Samaritaan ziet, eens. Daaruit is volgens hem een ecclesiologische, die op de leer van de kerk gericht is, af te leiden: ‘Deze Samaritaan draagt onze zonden en lijdt voor ons, draagt de halfdode, brengt hem naar het logement (lees: de kerk), dat iedereen opneemt

en niemand hulp onthoudt. Iedereen is daar door Jezus uitgenodigd.' Ten slotte verwaarloost Origenes de ethische draagwijdte op grond van de theologie van de *imitatio* (= navolging) niet. Ook bij anderen wordt de allegorische, christologische uitleg met een moralistische toepassing verbonden, maar vaker nog met een ecclesiologische.

In de christelijke kunst en bij de Reformatoren

Ook de christelijke kunst heeft zich intensief met de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan beziggehouden. De Codex Rossanensis, een Grieks handschrift uit de zesde eeuw, identificeert de Samaritaan met Christus: de codex siert het hoofd van de weldoener met een aureool (= stralenkrans). Een andere dogmatische interpretatie is te vinden in gebrandschilderde glazen in de kathedraal van Sens in Frankrijk. De geschiedenis is in drieën opgedeeld. Elk van de delen bevat vier scènes, die een typologische strekking hebben. Bij de typologische benadering is het zo, dat personen of gebeurtenissen van een bepaalde tijd als voorbeeld dienen voor een latere tijd. In het geval van de glazen in Sens: de ontklede reiziger door middel van scènes over de schepping en de verdrijving uit het paradijs, de passage over de priester en de Leviet door middel van scènes over wetsbetrachting, de welda-

den van de barmhartige Samaritaan door middel van scènes over de verlossing door Christus.

Luther heeft maar liefst tien preken aan de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan gewijd. De traditionele allegorische verklaring past bij zijn theologie van Gods barmhartigheid. De Reformator richt zich scherp tegen roomse werkheiligheid. Wanneer de Samaritaan tegen de waard zegt '(...) als u meer kosten moet maken, zal ik u die op mijn terugreis vergoeden.', zijn volgens hem niet de overtollige goede werken bedoeld. Het 'surplus' is Christus. De praktijk van de liefde wortelt alleen in Hem als de toevlucht.

Calvijn verwerpt de allegorische uitleg, wanneer hij van de aanduiding 'halfdood' als toespeling op de vrije wil van de mens, die tot het levende deel zou behoren, niet wil weten. En wanneer hij de identificatie van de Samaritaan met Christus afwijst. De gereformeerde, calvinistische exegese zal hem op dit punt volgen, hoewel er voorbeelden van de allegorische interpretatie te vinden zijn. Het bekendste is wel in de 'Ziekentroost'. In mijn boekenkast staat een exemplaar uit 1754, waaruit ik de betreffende zin overneem.

De commentator François Bovon stelt, dat de triomf van de historisch-kritische exegese, die zich op wetenschappelijke basis aan de letterlijke tekst houdt, het einde van de

Item/hy is den waerachtigen Samaritaen / die Oly ende Wijn in onse wonden gegoten heeft / dat is / dat hy sijn dierbaer bloedt vooz onse sonden vergoten heeft / ende ons met sulck eenen dieren prijs gekocht heeft.

christologische allegorisering inluidde. Hij spreekt wel meteen ook van een vloedgolf van moralisme ..

Karl Barth: het gelijk van de vroegkerkelijke exegese

Ik schreef, dat de overdrachtelijke of allegorische verklaring ook nieuwe papieren heeft. Ik heb dan enkele plaatsen in het omvangrijke oeuvre van Karl Barth, de grootste theoloog van de vorige eeuw, op het oog. In een van de dertien dikke delen van zijn *Kirchliche Dogmatik* zegt de grootste theoloog van de vorige eeuw: '(...) die altkirchliche Exegese des Textes war grundsätzlich doch im Recht (...) / '(...) de vroegkerkelijke exegese had principieel toch gelijk.' Hij verduidelijkt (in vertaling): 'Hij, Jezus, is levend aanwezig in de verborgen gestalte van iemand die de man meende te moeten haten, zoals de joden de Samaritanen haatten.' In een ander deel spreekt hij over 'de grote Samaritaan', met wie hij Jezus bedoelt. Door Hem wordt de christelijke gemeente in dienst genomen. Zij kan niet doen wat Hij doet. En zij mag ook niet doen, alsof zij dat zou kunnen doen. Wel moet zij Hem in wat Hij doet, navolgen.' Aldus Barth. Waarvan akte! - Overigens: vorig jaar vertel-

De barmhartige Samaritaan

de oud-secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk en oud-voorzitter van de VARA en de NOS Dr. A.H. van den Heuvel mij, dat hij in de tijd dat hij bij de Wereldraad van Kerken in Genève werkzaam was, een foto van de afbeelding van Jezus als de barmhartige Samaritaan op de Workumer apothekers- en chirurgijnsbaar aan Barth gegeven had. Nadien had die foto geruime tijd op diens bureau gestaan. Misschien heeft die hem zelfs tot zijn positieve uitspraken over de vroegkerkelijke exegese geïnspireerd ... Hoe dat ook zij: de eeuwenoude interpretatie van Jezus als barmhartige Samaritaan, waarbij het rijmpje in Workum ons bepaalt, geeft nog steeds te denken!

Dr. J.D.Th. Wassenaar is als predikant verbonden aan de protestantse gemeente Hellendoorn. Van 1996 tot 2004 diende hij de hervormde gemeente Workum en de Samen op Weg-gemeente It Heidenskip.

Literatuur:

- Karl Barth, *Kirchliche Dogmatik* diverse delen (Zürich 1932-1968);
- François Bovon, *Das Evangelium nach Lukas* deel III/2 (Zürich und D, sseldorf; Neukirchen-Vluyn 1996);
- Jacob Jansen, *Rijkdom uit Workums verleden. De beschilderde baren der gilden* (Leeuwarden 1975);
- Regn. Steensma, *Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal* (Leeuwarden/Ljouwert 1995);
- J.D.Th. Wassenaar (red.), 1951 *St. Gertrudiskerk 2001* (Workum 2001);
- J.D.Th. Wassenaar, *Taal en teken van leven* (Workum 2004).

GRAFZERKEN IN DE AGNESKERK TE GOUTUM

Notities bij een aantal gevonden bekende en onbekende wapens

Rudolf J. Broersma

In het decembernummer 2007 worden in het artikel van E. Makkes van der Deijl – Stam onder andere de kunst-historische aspecten van de grafzerken in de Agneskerk van Goutum beschreven.

Ik ga hier in dit artikel enkele wapens op deze zerken behandelen en de problemen die je als heraldicus tegen kunt komen bij het reconstrueren en identificeren van vooral de beschadigde en afgesleten wapenvoorstellingen. Voor een overzicht en plattegrond van de grafzerken wordt verwezen naar Keppelstok nr. 75, December 2007, pag. 14 en 15.

Afbeelding 1

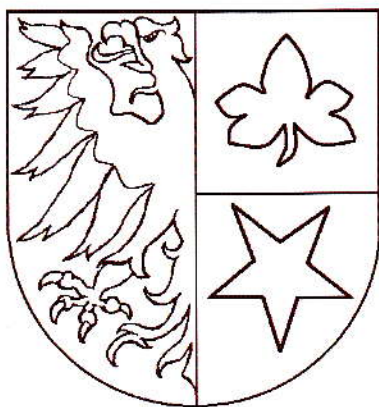
In 2005 kon de “Wurkgroep Grêfskriften” van het “Genealogysk Wurkferbân” (van de Fryske Akademy) samen met ondergetekende in Goutum terecht voor het opnemen van onder andere de teksten en de wapens op de grafzerken in de dorpskerk.

Ook hier zijn in de Franse tijd van “vrijheid, gelijkheid en broederschap” weer de nodige wapens onherkenbaar gemaakt, maar zijn gelukkig niet alle wapens even fanatiek onder handen genomen. Ondanks het feit dat hier niet al te ijverige patriotten aan de gang zijn geweest, blijven sommige beschadigde en afgesleten figuren helaas toch nog een raadsel, zeker waar het tot nu toe onbekende wapens betreft.

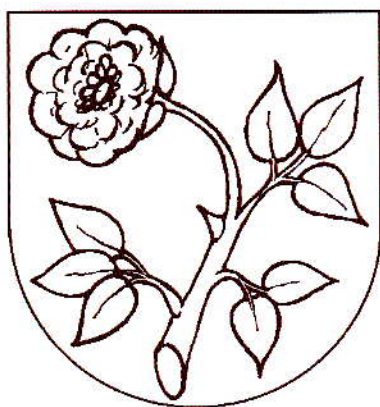
Om een voorbeeld van een dergelijke situatie te geven hierbij een detailafbeelding van het alliantiewapen op de zerk van de predikant Petrus Adriani en zijn vrouw Saakje Bennerts. (zie afbeelding 1)

Op het eerste gezicht lijkt het er redelijk goed uit te zien. Van het wapen van Petrus Adriani is heraldisch rechts (voor de beschouwer links) de Friese halve adelaar nog wel te herkennen, maar (her.) links wordt het al een beetje moeilijker. Linksboven zou een blad van een wingerd afgebeeld kunnen zijn en linksonder een vijfpuntige ster. Voor een wapen van een predikant zouden dergelijke figuren best op zijn plaats zijn. Het blad van een wijnrank (als onderdeel van de wijnstok) en een ster hebben zeker een kerkelijke symboliek, evenals natuurlijk het helmteken in de vorm van een opengeslagen boek (bijbel).

Het wapen van zijn vrouw Saakje Bennerts rechts is ook een lastige. Het zou een tak met een natuurlijke roos kunnen zijn, met (her.) rechts een bloem en enkele

Afbeelding 2

Afbeelding 3

blaadjes en links enkele blaadjes, maar helemaal duidelijk is het niet echt (meer). (zie afbeelding 2 en 3).

Een vergelijkbaar wapen is dat van de familie Schik, dat onder andere voorkomt op een van de wapenborden van de voogden van het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden. (zie afbeelding 4).

Uiteraard vinden we hier zoals gebruikelijk ook de alom bekende familiewapens van de adellijke geslachten uit de

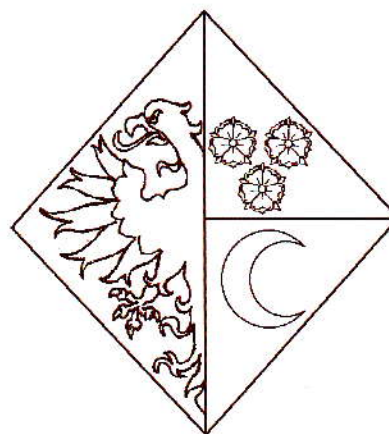

Afbeelding 4

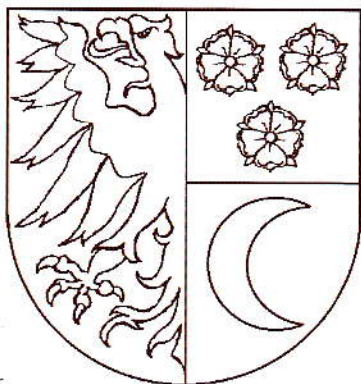
omgeving, zoals de Roorda's, de Van Sytzama's en de Emengha's.

Hoewel deze wapens op vele plaatsen voorkomen, zoals kerken, wapenboeken e.d., loont het toch altijd de moeite ze nauwkeurig te onderzoeken en te beschrijven. Er zitten vaak exemplaren tussen die van de tot nu toe bekende uitvoeringen afwijken.

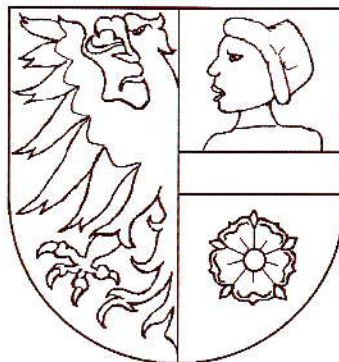
Dit bleek al uit de onderzoeken in Kubaard en Oosterlittens, waar ook een aantal nog niet eerder vast-

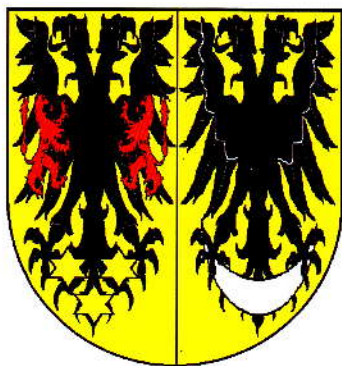
Afbeelding 5

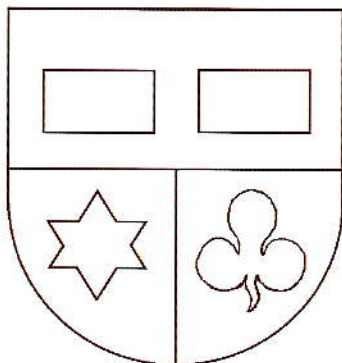
Afbeelding 6

Afbeelding 9

Afbeelding 7

Afbeelding 8

Afbeelding 10

gelegde varianten van bekende familiewapens aan het licht kwamen en konden worden vastgelegd.

De in Goutum gevonden varianten van bekende familiewapens zijn van N N Wiarda (vrouw van Ids van Emengha, *afbeelding 5*) en - waarschijnlijk - een zelfde wapen van Menno Emengha (alias Wiarda, *afbeelding 6 en 12*); van Hessel van Hermana van Emengha (*afbeelding 7*) en van Frouck van Wijtzma (*afbeelding 8*). Verder een mogelijke variant op het wapen van Roorda van Genum, een nog niet nader geïdentificeerd wapen op de zerk van Albada (*figuren 9 en 10*), de wapens van

Hette Lolckez en Tierck Hettez Reen (*afbeelding 11*),
Baerthje de Vos (van Steenwijk) en Mary Dyes Rinia .

Voorals deze varianten bemoeilijken het onderzoek en
maken je het heel lastig om een wapen te identificeren,
vooral als ze ook nog een beschadigd of afgesleten zijn.

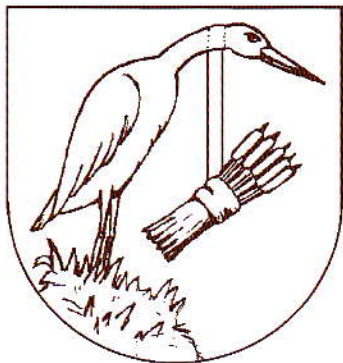
Het is niet alleen het verzamelen van “leuke plaatjes”,
er zit veel meer achter de afbeeldingen. Men wijzigde een
familiewapen vaak niet zonder reden, hoewel vergissin-
gen van de uitvoerende steenhouwer(s) natuurlijk ook
niet uitgesloten moeten worden.

Wapens vertellen veel over de familiegeschiedenis zoals
Kees Kuiken in zijn artikel in het juninummer 2008
zeer terecht opmerkte.

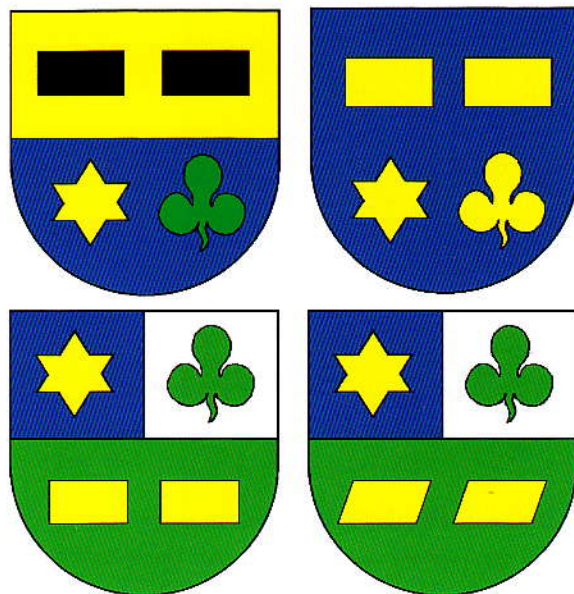
Nauwkeurig genealogisch onderzoek blijft dan ook van
groot belang om bijvoorbeeld de samenhang van de op
de zerken afgebeelde wapens en de vermelde familie-
namen vast te kunnen stellen.

Een goede samenwerking tussen genealogen en heraldici
is derhalve dan ook op zijn plaats.

Dergelijk onderzoek is niet alleen nodig om familie-
banden aan te tonen, maar ook omdat grafzerken vaak
meerdere malen werden gebruikt (ook voor ander fami-

Afbeelding 11

Enkele Wytzma varianten

lies). Hierbij werden de namen van de vorige geslachten
verwijderd en de nieuwe namen aangebracht. De wapen-
afbeeldingen van de vorige eigenaars bleven echter vaak
zitten, waardoor de kans dus groot is dat het verkeerde
wapen bij de verkeerde familie terecht kan komen.

Soms is het dan ook noodzakelijk deze wapens vaker dan
een keer te onderzoeken. Beter schoongemaakt en een
andere belichting kunnen vaak letterlijk al een heel ander
licht werpen op de afbeeldingen.

De wapens die nog niet bekend waren en waarvan de
exemplaren nog op een redelijke wijze te reconstrueren
waren, zijn de wapens van Petrus Adriani en zijn vrouw
Saakje Bennerts (zie de reconstructietekeningen hierbo-
ven, *afbeelding 2 en 3*).

Van het wapen van Teunti Piters, de vrouw van de
predikant Willem Lautenbach, zijn de klavers in de

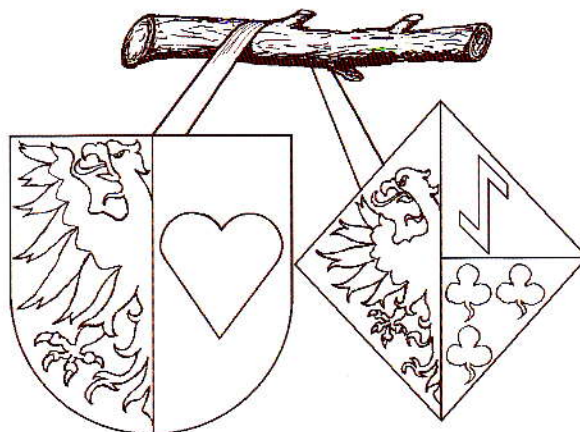
Afbeelding 12 detailopname kwartierwapen Emengha (Wiarda)

onderkant nog wel te herkennen, maar is helaas de bovenkant te zwaar beschadigd om hier nog op redelijke wijze een figuur uit te kunnen halen.

Op twee fragmenten van een zerk is nog een goed herkenbaar alliantiewapen gevonden, waarvan helaas waarschijnlijk alleen de naam van de man (Claes Jansenzoon) bewaard is gebleven. (zie *afbeelding 13*) Ook van het wapen van *afbeelding 14* ontbreken namen. Omdat lelies vaker voorkomen is het misschien nog mogelijk, mede aan de hand van het hier gebruikte helmteken, de juiste familie te vinden.

Zo zal genealogisch onderzoek dus moeten aantonen of bijvoorbeeld Saakje Bennerts (zie hierboven) al of niet tot de familie Schik behoort, of dat haar wapen toevallig lijkt op dat van de genoemde familie.

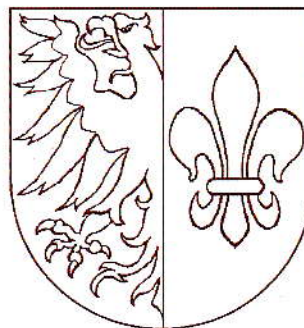
Het zou daarom een goede zaak zijn om eens van enkele bekende families naast een uitgebreide genealogie ook de door de diverse leden gevoerde wapens te vermelden. Op deze manier zouden we wellicht een beter inzicht kunnen krijgen van de redenen waarom men zijn wapen verander-

Afbeelding 13

de en of hier misschien ook een systematiek achter zat. Het is bekend dat bij erfeniskwesties men soms de naam en het wapen (of een deel daarvan) van de erflater ging voeren, maar naar het hoe en waarom van de variaties (soms wellicht ook als breking of brisure bedoeld) is tot nu toe nog nooit grondig onderzoek gedaan.

Er blijft derhalve dus nog genoeg te doen.

Afbeelding 14

ALBERT BUURSMa 2007, KERKEN IN NOORDOOST -FRIESLAND UIT DE ROMAANSE EN DE ROMANO-GOTISCHE TIJD.

**Stichting Historia Doccumensis, Dokkum & Uitgeverij Schnell & Steiner, Regensburg.
Gebonden, 127 bladzijden, bijna volledig in kleur geïllustreerd.
ISBN: 978-3-7954-1838-0. Prijs € 14,90**

In 2007 verscheen een door Albert Buursma geschreven, beknopt overzicht van de romaanse en romano-gotische kerken in het noordoosten van Friesland, waarin Dokkum min of meer centraal is gelegen. De fraai geïllustreerde uitgave werd dan ook uitgegeven op instigatie van Stichting Historia Doccumensis. Overigens kwam het werk onder nummer 229 uit in de reeks 'Grosse Kunstführer' van Verlag Schnell & Steiner te Regensburg. Geen slechte zet om dit boek in een reeks onder te brengen, die het regionale overstijgt. Dit kan helpen de kerkenrijkdom in dit deel van Europa breder bekend te maken. Vandaar ook dat de inleiding van het boek en de bijschriften van een Duitse en Engelse vertaling zijn voorzien.

Verder is het karakter van het boek overigens wel strikt regionaal. Gezien het werkgebied van Stichting Historia Doccumensis is dit op zichzelf niet vreemd. In wezen geeft het boek een overzicht van het romaans en de romano-gotiek tussen het Lauwersmeer en de voormalige Middellzee, een door duidelijke natuurlijke grenzen afgebakend gebied, met Dokkum als centrum. Aan de andere kant vormt noordoost Friesland maar een stukje van dat enorme Fries-Groningse en Oostfriesse voormalige kwelderlandschap, waarvan men toch wel kan zeggen dat het één groot cultuurgebied is, ook wat betreft kerkbouwkunst. Er had wat mij betreft wel wat vaker mogen worden gerefereerd aan de situatie en de ontwikkelingen in de rest van Friesland (en Groningen). Een ander punt is dat de zuid- en zuidwestelijke grens van het werkgebied nogal willekeurig lijkt te zijn getrokken. Waarom wordt Roodkerk wel en het daar dichtbij gelegen Oudkerk (tufsteen!) niet opgenomen? En waarom staan Stiens en Britsum er niet in? Natuurlijk: de grens moet ergens worden gelegd.

Het boek is duidelijk opgezet. Na voorwoord en algemene inleiding volgt een uitgebreide inhoudelijke inleiding op het onderwerp. Daarna volgt het catalogusgedeelte, waarin de kerken op alfabetische volgorde worden behandeld. Achterin het boek bevindt zich tenslotte een nogal beknopte literatuurlijst en een schematische kaart met daarop alle besproken gebouwen.

Essentieel voor het begrip van de lezer is een goede inhoudelijke inleiding. Daarin is dit boek voorzien met een hoofdstuk getiteld 'Algemeen deel'. Hierin worden alle facetten van de romaanse en romano-gotische kerkbouwkunst belicht – waaronder de materiële, de religieuze alsmede de historische. Zelfs een beknopte landschapsgenese is opgenomen. Zo leren we waarom er al zo vroeg zoveel stenen kerken werden gebouwd in het terpengebied en waarom dit in de Friese Wouden veel minder gebeurde. Daarnaast komen we meer te weten over de gebruikte bouwmaterialen en bouwtrant, het interieur en de inrichting. Het hoofdstuk is onderhoudend, even beknopt als informatief geschreven. Hier en daar heb ik wel wat inconsequenties gevonden. Zo kan de kerk van Rinsumageest nooit een stichting zijn vanuit het cisterciënzer klooster Klaarkamp, aangezien het laatste pas in 1165 werd gesticht, terwijl de oudste delen van de kerk in Rinsumageest van rond 1100 zouden dateren. Soms ontbreekt een wat bredere visie op het onderwerp en wordt er wat te weinig over de grenzen van het onderzoeksgebied gekeken. Het is natuurlijk wel een beknopt, voor een breed publiek bedoeld boek, maar aan de andere kant: ook de geïnteresseerde leek heeft recht op complete informatie, te meer omdat er over de Friese kerkbouwkunst sowieso al niet veel overzichtswerken met oog voor de historische context zijn geschreven.

De kerk van Britsum. Achter een negentiende-eeuwse bakstenen beklamping gaat een fraaie romaanse kerk schuil

Het nogal introverte karakter van het boek komt onder meer naar voren in de beschrijving van de periode van de kerstening. Die kerstening vond toch echt plaats vanuit Utrecht waar Willibrord (+739) met steun van de paus en de Frankische hofmeijer al in 695 een missiepost met twee kerken had ingericht. Ook Bonifatius werkte vanuit Utrecht.¹ De lichamen van Bonifatius en een aantal van diens gezellen zijn na de marteldood in 754 dan ook niet in Dokkum begraven, maar terstond naar Utrecht gebracht. Bonifatius is zelfs korte tijd bijgezet geweest in de Sint-Salvatorkerk aldaar.² Niet voor niets behoorden Ooster- en Westergo later tot het aartsdiakonaat van deze kerk. De kerk in Dokkum groeide uit tot een aan de Utrechtse kerk onderhorig stift, dat – overigens anders dan Buursma suggereert – pas in de twaalfde eeuw in Premonstratenzer handen overging.³ Kortom: die Utrechtse connectie had

naar mijn idee beter belicht mogen worden.

Buursma gaat verder met het verdere verloop van de kerstening en kerkstichtingen. Hij onderscheidt daarin grosso modo drie fasen. De eerste viel min of meer samen met de kerstening en de periode direct daarna. In die eerste fase zullen kerken met name zijn gesticht op domeinen die na de Frankische inlijving van Friesland in de achtste eeuw in handen van de Frankische heerser waren gekomen. De Utrechtse kerk heeft daarvan geprofiteerd. Het Frankische gezag was immers gebaat bij een stevige kerkelijke organisatie in het gebied. Zo wordt Pippijn III (768) genoemd als instigator van het Dokkummer stift. Maar naast de bisschopszetel in Utrecht werden ook enkele nauw met de Frankische vorst verbonden abdijen begunstigd. Dit blijkt wel uit het feit dat heel wat plaatsen waar nu romaanse of

romano-gotische kerken staan op goederenlijsten van onder meer Bonifatius' klooster te Fulda of de Sint-Vitusabdij te Corvey voorkomen.

De oudste kerkstichtingen in het Friese gebied waren in de regel tevens de belangrijkste. Dikwijls werden zij centrum van een kerkelijk rechtsgebied, van waaruit tijdens de seend (van synode) recht werd gesproken, voorgezeten door de bisschop of zijn plaatsvervanger. De oudste kerken fungeerden tevens als moederkerken voor nieuwe kerkstichtingen. Die afsplitsing van nieuwe stichtingen ziet Buursma als een tweede fase. Of dit al in de tiende eeuw gebeurde, zoals Buursma beweert, weet ik niet. Zelf heb ik het idee dat de afsplitsing van nieuwe kerken pas in de loop van de 11e eeuw in een hogere versnelling is gekomen, toen het hele bisdom Utrechtse bisdom werd gereorganiseerd en in een aantal aartsdiakonaten werd onderverdeeld, die elk ressorteerden onder een van de belangrijke kapittelkerken in het bisdom. Zuidergo, Westergo en Oostergo kwamen daarbij onder de proost/aartsdiaken van Oudmunster (Sint-Salvator) te Utrecht te vallen. In 1086 verkreeg bisschop Koenraad tevens de grafelijke macht in Ooster- en Westergo. Dit alles zal effect hebben gehad op de kerkelijke structuur van het gebied. De bouw van een nieuwe tufstenen kerk te Dokkum lijkt hiermee dan ook samen te hangen.⁴ Hoe dan ook: over die vroege periode weten we eigenlijk maar heel weinig. Misschien dat archeologisch onderzoek in kerken nog nieuwe gegevens kan opleveren. Het is daarom van groot belang dat bij grondse werkzaamheden in kerken, bijvoorbeeld bij de aanleg van vloerverwarming, nutsvoorzieningen en bij herstel van funderingen en dergelijke, voldoende aandacht en tijd wordt besteed aan het bodemarchief. Dit gebeurt nu nauwelijks en we kunnen ons afvragen hoeveel resten van (houten) voorgangers er bij grondwerk in kerken inmiddels ongezien verloren zijn gegaan. In sommige gevallen kan onderzoek worden afgedwongen, als het kerkgebouw bijvoorbeeld op een archeologisch rijksmonument staat, zoals recentelijk bij de kerk

van Dorkwerd bij Groningen. Naar aanleiding van ingrijpende werkzaamheden aan de fundering van de kerk werd de ondergrond van deze kerk onderzocht.

Overigens leverde dit onderzoek hier maar weinig informatie op over de geschiedenis, voorafgaand aan het huidige, zeventiende-eeuwse kerk.

Ook kloosters leverden later een belangrijke bijdrage aan het stichten van nieuwe kerken. De cisterciënzer abdij Klaarkamp (gesticht bij Dokkum in 1165) had heel wat dochterkerken in noordoost Friesland, evenals de benedictijner abdij te Foswerd (bij Ferwert, mogelijk gesticht eind 12e eeuw) en het premonstratenzer Mariënweerde (gesticht bij Hallum in 1163). Ik stel mij voor dat de kerken op goederen werden gesticht die door de regionale en plaatselijke groten voor het zielenheil of bij intrede van hun kinderen werden geschonken.

Een derde golf kerkenstichtingen ziet Buursma vanaf circa 1150. Van de oude seendkerken werden steeds nieuwe dochterkerken afgesplitst, totdat de meeste terpdorpen een eigen kerk hadden. De rol van de plaatselijke of regionale elite lijkt hierbij groot te zijn geweest.

Dat zou men althans kunnen opmaken uit het feit dat adellijke geslachten in later eeuwen optreden als kerkpatroon. Ook zien we in veel gevallen een fysieke verbinding tussen kerk en stinse of state. We kunnen ons afvragen hoe het mogelijk is geweest dat er in dit gebied zoveel kerken zijn gebouwd. Was het aantal draagkrachtige families in deze periode zo gegroeid? Mogelijk hangt een en ander samen met de bedijking sinds de 11e en 12e eeuw, waardoor meer gronden in gebruik konden worden genomen. Productie en welvaart moeten toen omhooggeschoten zijn, een prima voedingsbodem voor een krachtige en grotere elite. Hiermee kwamen meer middelen beschikbaar om kerken te kunnen stichten en te onderhouden. Het stichten van een kerk was zeer aantrekkelijk, omdat dit niet alleen positief uitpakte voor het zielenheil maar ook voor het prestige van de stichtersfamilie. Met name toen men het zich kon permitteren de kerk in steen uit te voeren, beschikte de stichter over een duurzaam podium om zijn plek in de samenleving te

etaleren. Men stichtte, men bouwde, was patroon, doopte er zijn kinderen en vond er uiteindelijk zijn graf. Dat men daarbij refereerde aan de architectuur van hogere overheden, zoals vorst en bisschop, is heel goed denkbaar. In dat licht moeten we misschien ook wel het grote aantal gereduceerde westwerken zien dat in het gebied voorkomt. Dergelijke torens hebben op de verdieping een op de kerkruimte geopende kapel of loge, die mogelijk als 'Herrensitz' moet worden geduid, een fenomeen dat men in het groot bij vele aan het rijksgezag gelieerde kerken aantreft.⁵

Na het betoog over de historische context gaat Buursma verder met de meer fysieke aspecten van de kerkbouw in de noordoost Friesland. Hij gaat in op onder meer de bouwmaterialen die werden toegepast, in chronologische volgorde hout, tufsteen en baksteen. Bij het in zwang raken van tuf- en baksteen speelden externe factoren waarschijnlijk een belangrijke rol. Buursma geeft aan dat tufsteen een kostbaar bouw materiaal was vanwege de hoge transportkosten. Het moest immers over de Rijn vanuit de Eifel worden aangevoerd. De winning van tufsteen was een koninklijk monopolie en bouwheren in spe hadden aanvankelijk beslist goede connecties nodig om eraan te komen. Het gebruik ervan was voorbehouden aan 's konings bisschoppen en andere rijksgroten. Ik durf dan ook te stellen dat tufsteenbouw voor, laten we zeggen, 1075 in de Friese gebieden weinig tot niet voorkomt, met als een van de uitzonderingen de stiftskerk te Dokkum, die in de late elfde eeuw in tufsteen werd herbouwd. Maar deze stichting had dan ook een directe relatie met het bisdom Utrecht. Dat tufsteen uiteindelijk in de late 11e eeuw en vooral vanaf 1100 wel op grotere schaal beschikbaar kwam, is te danken aan de enorme bouwactiviteiten, vanaf circa 1010, in de Utrechtse bisschopsstad. Allereerst bouwde bisschop Adelbold (1010-1026) 'met wonderbaarlijke snelheid' een nieuwe grote Domkerk. Zijn opvolger Bernold voegde daaraan in de stad Utrecht nog eens drie grote kapittelkerken toe, terwijl hij in Emmerik de

Maartenskerk en in Deventer de Lebuinuskkerk groots liet herbouwen. Vanaf rond 1050 volgden nog de Utrechtse Salvatorkerk en nog weer wat later de Mariakerk, ook in Utrecht. Vanzelf genereerden deze activiteiten een tufsteenlogistiek zonder weerga, waardoor Utrecht en Deventer zich op den duur tot stapelplaatsen konden ontwikkelen. Pas toen werd tufsteen makkelijker verkrijgbaar in deze contreien, iets dat tot nu toe weinig wordt onderkend.⁶

Het gebruik van baksteen werd volgens Buursma door de kloosters geïntroduceerd. Vooral de cisterciënzer orde zal daaraan hebben bijgedragen. Deze orde was er immers meester in om in onontgonnen gebieden aanwezige hulpbronnen naar zijn hand te zetten. Daarbij werd gebruik gemaakt van de ruime ervaring die de orde inmiddels elders had opgedaan. Daaronder was ook de productie van baksteen. De cisterciënzer kloosters Klaarkamp (gesticht in 1165) en Aduard (gesticht vanuit Klaarkamp in 1192) maakten grif gebruik van de in het gebied aanwezige klei. Beide abdijen werden althans geheel in baksteen uitgevoerd.⁷ Jammer genoeg is er in het boek verder weinig aandacht voor deze kloosters, die met de introductie van baksteen in hoge mate bijdroegen aan de verstening van de gebouwde omgeving. Baksteen werd namelijk al snel een relatief goedkoop en minstens even duurzaam alternatief voor tufsteen. Deze grote abdijen brachten ook nieuwe bouwvormen mee. Met name de abdij van Aduard zal in dit opzicht een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van het zogeheten romano-gotische vormenvocabulaire. In de veertiger jaren van de dertiende eeuw werd hier begonnen met de bouw van een geheel bakstenen kerk met een klassiek gotisch omgangskoor met straalkapellen en al.⁸ De ziekenzaal in Aduard uit 1297 laat zien hoe groot die cisterciënzer invloed op de Friese en Groningse bakstenen kerkbouwkunst is geweest.

Bepaalde voor deze streken typische architectonische fenomenen worden op heldere wijze uitgelicht. Soms zijn

er omissies, zoals het geval is bij de behandeling van het verschijnsel van de reeds genoemde gereduceerde westwerken. Op de mogelijke functie en betekenis daarvan wordt niet ingegaan. Op andere plaatsen is te zien dat het moeilijk is een passende verklaring te vinden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het fenomeen van de hagioc-scoop. Volgens een oude theorie zouden deze laagge-plaatste vensters zicht bieden op het altaar voor degenen die de toegang tot de kerk was verboden, (zoals geëxcom-municeerden, pestleiders en melaatsen), opdat zij de mis op het altaar konden volgen. Tegenwoordig denkt men echter, dat deze vensters werden geplaatst om de liturgi-sche handelingen van voldoende licht te voorzien. Toch kan men niet helemaal voorbij gaan aan de tradi-tionele verklaring, omdat sommige hagioscopen zijn uit-gevoerd als knielnissen, zoals bij de kerken te Leermens en Wirdum (beide in Groningen). Kennelijk hingen de vensters (ook) samen met een liturgische praktijk.

Ondanks het hier en daar wat introverte karakter kan ik 'Kerken in Noordoost Friesland' van harte aanbevelen. Voor een koopje krijgt u een goed leesbaar boek, dat niet-tegenstaande de geringe omvang veel informatie biedt over de historische context van de kerkbouwkunst in het noorden van ons land. Meer in ieder geval dan de dikke pil van Karstkarel, die ik in een eerder nummer besprak. Uiteraard biedt dat boek weer meer overzicht. Nu ik toch aan het vergelijken sla: 'Kerken in Noordoost Friesland' is nogal klassiek van opzet, sommigen zouden het zelfs wat oubollig kunnen noemen. Dit wordt echter ruimschoots goedgemaakt door de keurige uitvoering (gebonden) en met name door het beeldmateriaal. Alle recente foto's zijn gemaakt door een architectuur-fotograaf die zijn vak verstaat. Goed belicht, altijd scherp en vastgelegd zonder perspectivische vertekening. Zo'n fotograaf had Karstkarels fraai vormgegeven boek tot een echt juweel kunnen maken.

Noten

1. Zijn relatie met het missiecentrum blijkt duidelijk uit het feit dat Bonifatius – zoals Buursma ook schrijft – zich heeft ingezet voor een aartsbisschoppelijke status van het missiegebied, waarvan hij overigens geen aartsbis-schop was, zoals Buursma beweert. Dit misverstand is gedurende de gehele Middeleeuwen en kennelijk nog tot in onze dagen in stand gebleven. Overigens is Bonifatius ook niet in staat geweest het Friese missie-gebied tot een aartsbisdom om te vormen. Niet lang na zijn dood ressorteerde het Friese missiegebied als suffragaan bisdom onder het aartsbisdom Keulen.
2. Zoals Willibald beschrijft. Volgens dezelfde en andere bronnen werd de heilige uiteindelijk vanuit het bisdom Mainz opgeëist en tenslotte in de abdij te Fulda begra-ven. Zie R. Rau, (red.), M. Tangl & Ph. H. Külb (trans.) 1988. Bonifatii Epistolae, Willibaldi Vita Bonifatii, quibus accedunt aliquot litterarum monumenta coaeva. Darmstadt (= Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe 4b).
3. Kaj van Vliet 2002. In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227. Zutphen. 193 e.v.
4. C. Dekker 1977, 'Vorming van Aartsdiakonaten in het diocees Utrecht in de tweede helft van de 11e en het eerste kwart van de 12e eeuw'. In: K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift XI, 5, 339-360. H. Halbertsma 2000. Friesland's Oudheden. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang. Utrecht. 137-143.
5. R.J. Stöver 1997. De Sint-Salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht. 83-90
6. Voor de middeleeuwse toepassing van tufsteen zie Elizabeth den Hartog 2000. De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300. Utrecht. 47 e.v.
7. H. Praamstra & J.W. Boersma 1977. 'Die archäologi-schen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)'. In: Palaeohistoria XIX, 173-259
8. Het was daarmee het eerste gotische gebouw op tegenwoordig Nederlands grondgebied. Ter vergelij-king: met het koor van de Dom van Utrecht werd pas in 1254 begonnen.

Sytse ten Hoeve 2008, KERKEN, TORENS & KLOKKENSTOELEN VAN WYMBRITSERADIEL. Gemeente Wymbritseradiel. Gebrocheerd, 92 bladzijden, bijna volledig in kleur geïllustreerd. Prijs € 4,95.

Besteladres: Boekhandel Visser, Galamagracht 9, 8651 EB IJlst, tel. 0515-531318

Bij een beschouwing van de Friese kerkenrijkdom gaan de gedachten toch in de eerste plaats uit naar de middeleeuwse kerken in het kleigebied. Sytse ten Hoeve boort met zijn 'Kerken, Torens en Klokkenstoelen van Wymbritseradiel' een heel andere bron aan. Eén die weliswaar niet veel middeleeuwse gebouwen 'opspuut', maar die net zo goed van groot historisch en kunsthistorisch belang is. De gemeente Wymbritseradiel, die het boekje heeft uitgegeven is terecht trots op haar religieuze erfgoed.

Opmerkelijk is het geringe aantal middeleeuwse kerken in het centrale deel van Friesland, op de grens van klei en veen. Niet dat die er nooit zijn geweest. Wymbritseradiel kan de kerkendichtheid van de meer noordelijke delen van Friesland (en Groningen) niet evenaren, maar toch zien we, dat ook hier zo'n beetje elk dorp in de middeleeuwen een kerk had. Anders dan in het noorden is daarvan bijna niets overgebleven, omdat vrijwel alle middeleeuwse godshuizen in de loop der tijd door nieuwe kerkgebouwen zijn vervangen. Opmerkelijk is de oorzaak hiervan. In dit deel van Friesland bleven velen de Rooms Katholieke kerk trouw. Maar de kerkgebouwen waren tijdens de Reformatie wel in hervormde handen gekomen. Omdat zovelen katholiek bleven, waren de Hervormde gemeentes te klein om de lasten van onderhoud te dragen. Verval was het gevolg. In de zeventiende eeuw zien we echter dat bestuurders als grietman Sjuck Gerrold Juckema van Burmania (1652-1720) zich hebben ingezet voor de stimulering van het kerkelijk leven in dit gebied. Aanvankelijk leidde dit nog tot herstel van bestaande kerken, maar andere werden later in de zeventiende eeuw afgebroken en vervangen (bijvoorbeeld die te Gauw, Ysbrechtum en Oppenhuizen in respectievelijk 1685, 1694 en 1695). Ook in de achttiende eeuw werden onder grietman Duco Gerrold Martena van Burmania (1687-

1747) diverse oude kerken gesloopt en nieuwe opgetrokken (Nijhuizum, Gaastmeer en Oudega in respectievelijk 1721, 1752 en 1753). Waarom in dit gebied zo vaak tot nieuwbouw werd overgegaan is me trouwens niet duidelijk. Wellicht was het verval zodanig dat nieuwbouw de goedkoopste oplossing was. Maar waarom staan er dan nog zoveel middeleeuwse kerken in het noorden van de provincie? Ook daar zal onderhoud een fors probleem zijn geweest. Je gaat je bijna afvragen of de hardnekkigheid van het katholicisme in deze streek ook een rol speelde. Misschien heeft men met de nieuwbouw tevens willen bewerkstelligen dat er weinig overbleef dat aan die oude 'Paapse' tijden zou kunnen herinneren. Hoe dan ook: uiteindelijk bleef alleen in Nijland de middeleeuwse kerk bestaan. Hier en daar resteren nog middeleeuwse torens, zoals in Gauw. Overigens kwam het op sommige plekken na sloop van de kerk niet tot herbouw. De kerkhoven bleven in gebruik. Op die plekken werden klokkenstoelen opgericht, zoals in Greonterp, dat in 1780 zijn kerk verloor.

In de negentiende eeuw vonden nogal wat bouwactiviteiten plaats in het kader van het 'Frysk Reveil', dat indirect met name leidde tot het vergroten van bestaande kerken, en kerkscheuringen in 1834 en 1886, die het optrekken van nieuwe kerkgebouwen tot gevolg hadden. Ook waren er natuurlijk nog de katholieken. Zij kerkten sinds het verbod op hun eredienst uit 1580 in schuilkerken. Met de inrichting van de Bataafse republiek in 1795, die naar Frans model een strikte scheiding tussen kerk en staat voorstond, kwamen de katholieken op gelijke voet te staan met de andere kerkgenootschappen in de Nederlanden. Vanaf die tijd mochten zij – hoewel aanvankelijk onder staatstoezicht – ook weer kerken bouwen (de zogeheten waterstaatskerken). De instelling van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was de directe aanlei-

ding tot de grote bouwwoede die katholieken in de tweede helft van de negentiende eeuw aan de dag legden. Daarbij werd vrijwel altijd gekozen voor de gotische vorm. De neogotiek was een belangrijk uitingsmiddel van de emancipatie van de Rooms Katholieken in Nederland. Men ontleende die trant immers aan de hoogtijdagen van het Katholicisme, de middeleeuwen, toen de samenleving nog niet verstoord was door ideeën van de Hervorming. En misschien was de gotiek als meest herkenbare middeleeuwse bouwstijl tevens het uitingsvorm om de anciënniteit van de Rooms katholieke kerk ten opzichte van de andere christelijke richtingen te onderstrepen. Ook in Friesland zijn in de meeste grotere plaatsen en in de katholieke enclaves op het platteland neogotische kerkgebouwen te bewonderen. Denk daarbij aan de Bonifatiuskerk in Leeuwarden, de Nicolaaskerk in Sint-Nicolaasga (Skarsterlân). In de gemeente Wymbritseradiel is de Blauwhuister Vituskerk een fraai voorbeeld van neogotiek.

De gids beschrijft de kerken in Wymbritseradiel op alfabetische volgorde. Zowel het exterieur als het interieur komen daarbij ruimschoots aan bod. Dat laatste is belangrijk, aangezien er momenteel veel aan historische kerkinterieurs wordt veranderd, in het kader van aanpassingen aan de liturgie of om de kerk geschikt te maken voor andere functies dan kerkdiensten. Hierbij kunnen belangrijke cultuurhistorische waarden verloren gaan. Aardig is dat ondanks alle 'nieuwbouw' in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw hier en daar toch nog wat middeleeuwse sporen zijn overgebleven. Het gaat hierbij om klokken, maar ook zaken als sarcofaagdeksels en dergelijke. Zo hangt er in Indijk een dertiende-eeuwse klok in de klokkenstoel, waarschijnlijk een van de oudste klokken in Nederland. Onder de klokkenstoel in Idzega liggen een altaarmensa en enkele fragmenten van sarcofaagdeksels, net als in de klokkentoren van Greonterp. Leuk om te lezen is ook de achtergrondinformatie in de vorm van verhalen en anekdotes. Deze verlevendigen de tekst in hoge mate. Een geschil tussen katholieken en hervormden over het recht om gebruik te mogen maken

van de klokken in Abbega, een dominee die vanwege hoogtevreze de preekstoel niet opdurft, een gedicht van Gerard Reve over het kerkhof te Greonterp et cetera. De schrijfstijl is duidelijk en onderhoudend. Naast de leesbare en informatieve tekst is het boekje ook nog goed ontsloten, met voorin een uitklapkaart en achterin een overzicht van specialistische termen. Een beknopte literatuurlijst vervolmaakt de opzet. Ook het formaat is handig; je steekt het zo in je binnenzak voor onderweg.

Is er dan geen kritiek? Toch wel, want ik vind de opmaak minder geslaagd. Op het omslag een nogal sombere foto en binnenin een erg volle bladspiegel. Zeker in een gids mogen de pagina's wat lucht hebben. In dit geval kan dat niet ten koste gaan van de tekst, want die is zoals gezegd prima. Een katerntje erbij had dan misschien wat gescheeld, hoewel ik inzie dat dat duurder is. Helaas hebben veel foto's niet de gewenste kwaliteit. Ze vertonen dikwijls perspectivische vertekening en de belichting is soms ook niet optimaal. Deze zaken kunnen de aantrekkelijkheid van een boek enorm vergroten.

Niettemin vind ik 'Kerken, Toren en Klokkenstoelen' een aanrader, ik heb het met oprecht plezier gelezen.

Onder de klokkenstoel in Idzega liggen fragmenten uit het middeleeuwse verleden van deze plek, waaronder een fragment van een roodzandstenen sarcofaagdeksel (links) uit de twaalfde of begin dertiende eeuw

STICHTINGSNIEUWS

Directiewisseling

De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft per 1 augustus 2008 de heer Gerhard Bakker benoemd als directeur ad interim. Hij neemt de taken waar van de vorige directeur, Michael Zwartelé, die op 1 augustus in dienst is getreden bij het Platform Nederlandse Luchtvaart (PNL) in Lelystad. Het bestuur betreurt het vertrek van de heer Zwartelé, maar heeft er begrip voor dat hij is ingegaan op het aanbod van het PNL en kiest voor zijn grote passie voor de luchtvaart alsmede de zekerheid van een fulltime betrekking. Het bestuur hoopt de komende periode de middelen te vinden om een volgende directeur een meer volledige betrekking aan te kunnen bieden. De werkzaamheden van de Stichting breiden zich uit als gevolg van het toenemend aantal kerken dat de Stichting in bezit krijgt (nu 38). Naar verwachting zet deze trend door. Totdat een nieuwe directeur in dienst treedt, worden de taken van de directeur waargenomen door de heer G.A. Bakker van bureau Bakker Erfgoed Communicatie te Leeuwarden. Bakker heeft zeventien jaar als journalist en eindredacteur bij het Friesch Dagblad gewerkt. Hij heeft de laatste jaren regelmatig gepubliceerd over de problematiek van kerkgebouwen die hun functie verliezen.

Legaten

De Stichting heeft twee legaten ontvangen. Wijlen mevrouw G.G. Cnossen uit Sneek bedacht de Stichting met een legaat van 10.000 euro. De heer J. Goodijk uit Bussum liet de Stichting een bedrag na van 45.400 euro. Het bestuur heeft de schenkingen in grote dank aanvaard.

Accountantswisseling

Zonder donateurs, zonder het verkrijgen van giften, legaten en nalatenschappen, zonder bijdragen van fond-

sen en zonder subsidies van de overheid is de continuïteit van het werk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken (SAFT) in gevaar.

Om te laten zien dat SAFT een betrouwbare partner is, geeft zij jaarlijks opdracht tot controle van de jaarrekening aan een registeraccountant. Met ingang van 2008 is van accountant veranderd. Het werk kon -met behoud van kwaliteit- voor een substantieel lagere prijs worden uitgevoerd.

De eerste opdracht voor 'Accountantskantoor Epema' uit Leeuwarden betrof de controle van de jaarrekening over 2007. In verband met de benodigde verklaring van getrouwheid werkt dit kantoor samen met "Verstegen Accountants en Adviseurs" te Dordrecht.

Jaarrekening 2007

Aan het slot van zijn in de jaarrekening van SAFT opgenomen verklaring schrijft de accountant drs. T. van der Heiden RA: Naar ons oordeel geeft de jaarrekening een getrouw beeld van de grootte en de samenstelling van het vermogen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken per 31 december 2007 en van het resultaat over 2007 in overeenstemming met de richtlijn voor de jaarverslaggeving 640 "Organisaties zonder winststreven".

Enige gegevens uit de jaarrekening:

Het balanstotaal per 31 december 2007 bedraagt

€ 1.004.695, waarvan aan vaste activa

€ 328.114 en aan vlottende activa (grotendeels liquide middelen) € 676.581.

Het eigen vermogen bedraagt op die datum € 552.291. Verder staan op de creditzijde van de balans zogenaamde 'geoordeelde bedragen'. Deze bestaan uit bij overdracht van kerken ontvangen meegeefsommen (voorzover nog niet besteed aan onderhoud) groot € 212.120 en uit een fonds diverse doeleinden (voorzover nog niet besteed aan door de schenker bepaalde doelen) groot € 159.709.

Restauratie en onderhoudswerk aan kerken wordt in de jaarrekening met een saldobedrag verantwoord. Restauratie- en onderhoudssubsidies en van derden daarvoor ontvangen bijdragen maken deel uit van dat saldo. De apparaatskosten van SAFT worden verantwoord met inbegrip van de provinciale subsidie.

De totale lasten (inclusief de genoemde saldo bedragen) zijn € 121.238. Daar staat als verantwoorde baten € 136.814 tegenover.

Aan bijzondere baten en lasten is per saldo een resultaat geboekt van € 84.502.

Dit resultaat is gunstig beïnvloed door een gerealiseerde koerswinst op verkochte effecten. Alle in het bezit van SAFT zijnde aandelen zijn bij deze transactie in 2007 verkocht.

Bij telling van bovengenoemde bedragen ontstaat een jaarresultaat van € 100.033.

Het bestuur van SAFT heeft in overleg met de externe accountant € 100.000 van het resultaat bestemd voor toekomstig onderhoud. Dit bedrag is op de balans opgenomen in het eigen vermogen.

Oplevering van de kerk in Westernijtsjerk

Dinsdag 13 september 2008 is de opknapbeurt van de dorpskerk van Westernijtsjerk feestelijk afgesloten. Voorzitter Jan Bosselaar van de plaatselijke commissie onthulde de vernieuwde zonnwijzer aan de zuidgevel. Er is voor ruim veertigduizend euro aan het gebouw vertimmerd.

Restauratie van de kerk te Boer

Op 15 oktober 2008 werd de gerestaureerde kerk te Boer feestelijk heropend. Wethouder A. Bonnema van de gemeente Franekeradeel (Monumentenzorg) verrichtte de officiële openingshandeling. Hij nam een Mariabeeld in ontvangst, dat de Stichting is aangeboden door Geer Fehling, lid van de Plaatselijke Commissie van Boer. Architect Rudolf J. Wielinga begeleidde de restauratie-

werkzaamheden namens de Stichting, in samenwerking met bouwkundige Klaes Sytsma en dagelijks bestuurslid J.D. Niemeijer. Hij kreeg als dank een bos bloemen overhandigd. De heren zorgden ervoor dat de klus ruim binnen de begroting kon worden geklaard. Het bestuur is hen daar bijzonder erkentelijk voor.

Architectuurhistoricus Peter Karstkarel uit Leeuwarden refereerde in zijn toespraak aan zijn prikkelende opmerking van enkele jaren geleden, dat het kerkje van Boer zich er uitstekend voor zou lenen om te laten vervallen tot ruïne. Die uitspraak heeft tot heel wat discussie geleid. De Stichting heeft er steeds afstand van genomen. Nu is het kerkje weer een pronkjuweel in de omgeving. De gemeente Franekeradeel kon geld van de rijkdienst voor monumentenzorg beschikbaar stellen dankzij een wijziging in de rijkssubsidieregelingen. Daarnaast stelde

VERANTWOORDING KLEURKEUZE EXTERIEUR N.H. KERK TE BOER

Het in de dertiende eeuw, uit rode baksteen (kloostermoppen) opgetrokken, kerkgebouw is omstreeks 1915 gepleisterd. Wellicht is toen het pleisterwerk rood geschilderd om het rode karakter van het bakstenen gebouw te benaderen. Mogelijk is deze kleur vrij snel verbleekt tot een roze kleur, wat aanleiding kan zijn geweest om een gele kleur aan te brengen. In de loop van de twintigste eeuw zijn beide kleuren zo goed als verdwenen en kreeg het gebouw een roze uitstraling. Vanwege de onzekerheid van de juiste oorspronkelijke kleur werd het niet verantwoord geacht om de roze kleur aan te brengen en lag het eigenlijk voor de hand om de latere, wél exact te bepalen, gele kleur aan te brengen. Toch is na veel discussie vanwege de uniciteit besloten om de kerk weer een rood karakter te geven, eigenlijk een donker-roze.

Rudolf Wielinga, 14-11-2008

Geer Fehling, lid van de plaatselijke commissie, overhandigt wethouder Bonnema van de gemeente Franekeradeel het Mariabeeld dat zij de kerk van Boer schenkt uit dankbaarheid voor alle jaren dat zij in Boer gewoond heeft.

de gemeente nog een bijdrage beschikbaar uit het Dorpenfonds. Van dat geld zijn bij de kerk parkeerplaatsen aangelegd, is er een informatiebord geplaatst en een picknicktafel. De plaatselijke commissie die is opgericht, werkt aan plannen voor een nieuwe bestemming.

Op naar de volgende restauratie: Ter Idzard

Nu de restauratie van Boer voltooid is, kan de Stichting zich volledig richten op de volgende restauratie in de rij: die van de kerk in Ter Idzard. Door verschillende oorzaken is vertraging opgetreden. De restauratie kan beginnen in het voorjaar van 2009. De financiering is zo goed als rond. Het gaat om een bedrag van circa 600.000 euro. Bijna de helft daarvan is afkomstig van het Provinciaal Restauratie Uitvoeringsprogramma. Daarnaast tastten de gemeente Weststellingwerf en het fonds Plattelânsprojekten van de provincie fors in de buidel, met een bijdrage van 35.000 euro elk. De plaatselijke commissie van Ter Idzard wil de kerk na de restauratie onder meer gebruiken als 'historisch

centrum', in samenwerking met de historische vereniging 'Idzawolda'. Onderzocht wordt welke bouwkundige aanpassingen daarvoor nodig zijn. De plaatselijke commissie hoopt de benodigde middelen hiervoor medio 2009 te verwerven bij lokale en regionale fondsen. Het bestuur van de Stichting hoopt in het voorjaar bekend te kunnen maken wanneer de restauratie begint, en welke aannemer de werkzaamheden zal uitvoeren.

De plannen voor 2009

Naast de restauratie van de kerk van Ter Idzard hoopt de Stichting volgend jaar de restauratie van de kerk van Sint Jacobiparochie te kunnen vervolgen. Daar moet het dak nodig onder handen worden genomen. De kosten bedragen een half miljoen euro. De Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten heeft hiervoor een subsidie beschikbaar gesteld van 270.000 euro. Er is dus nog circa 230.000 euro nodig. De Stichting Groate Kerk, die het gebouw exploiteert als cultureel centrum voor de wijde omgeving, wil de kerk van binnen opknappen en onderzoekt of er een beweegbaar podium in de kerk kan komen. Ook hiervoor moeten de benodigde fondsen nog worden verworven.

Naast deze werkzaamheden hoopt de Stichting in 2009 ook nog het dak en de dakruiter van de kerk van Kortezwaag te kunnen restaureren. Hiervoor is 130.000 euro nodig. Van Rijksweg is hiervoor 75.000 euro beschikbaar gesteld. Voor de ontbrekende 55.000 euro worden nog fondsen gezocht.

Behalve restauraties vinden er in 2009 natuurlijk ook reguliere onderhoudswerkzaamheden plaats. Op de begroting van 2009 is een bedrag van 96.200 euro gereserveerd voor onderhoud aan de kerken van Foudgum, Hantumhuizen, Hijum, Kortezwaag en Nijeholtwolde. Daarbij gaat het in de meeste gevallen om schilderwerk aan het schip.

In de “Kloosterkapel” van Sybrandahûs is dit najaar al een toiletvoorziening aangebracht. In de loop van 2009 volgt er nog een keukengroep. De middelen daarvoor zijn nog niet helemaal gevonden. Het bestuur van de Stichting heeft daar echter niet langer op willen wachten, mede gelet op het enthousiasme van de plaatselijke commissie, die regelmatig activiteiten organiseert.

En dan nog... Wier

De kerk van Wier is, na Boer en Ter Idzard, het laatste “zorgenkindje” van de Stichting. Na het mislopen van de hoofdprijs van de televisiestrijd BankGiroLoterij Restauratie viel de kerk van Wier ook nog eens buiten de boot voor een bijdrage uit de achterstandsregeling van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumentenzorg. Dit nieuws leverde een forse teleurstelling op voor de toenmalige leden van de plaatselijke commissie, die zich de laatste jaren enorm hadden ingespannen. Gelukkig is er in Wier een nieuwe groep mensen aangetreden, die blijft aandringen op restauratie, én die met nieuw elan allerlei activiteiten ontplooit. Mede dank zij Tsjerkepaad en de activiteiten rond de “week van de sterren” wist de commissie deze zomer bijna duizend bezoekers naar Wier te lokken. Een hele prestatie!

Het bestuur van de Stichting onderzoekt de mogelijkheid om de kerk van Wier alsnog in aanmerking te laten komen voor de achterstandsregeling. In het zomernummer van 2009 hopen we u daar meer over te kunnen berichten.

Inventarisatie Friese Kerken

De Stichting ontving van de Provincie Fryslân de opdracht om een inventarisatie uit te voeren van alle Friese kerkgebouwen. Medio oktober is een vragenlijst de deur uitgegaan naar de eigenaren van ruim 750 kerken. Het onderzoek wordt uitgevoerd in samenwerking met de Monumentenwacht, de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Friesland, de Stichting Steunpunt

Monumentenzorg Friesland en Doarpswurk.

Het onderzoek heeft drie doelstellingen. Allereerst wordt de bouwkundige conditie in kaart gebracht. Met name als de eigenaren zelf verwachten dat er binnen tien jaar groot onderhoud nodig is.

Een tweede doel van het onderzoek is het in beeld brengen van het maatschappelijk draagvlak op lokaal niveau voor instandhouding van het kerkgebouw. Op dit punt wordt samengewerkt met de Stichting Doarpswurk.

Vanwege de ontkerkelijking en het fusieproces in de Protestantse Kerk in Nederland zijn er steeds minder kerken nodig. Een deel daarvan zal wellicht worden aangeboden aan de Stichting. Als het er veel zijn, zal de organisatie daar tijdig op moeten worden aangepast. Juist om die reden is de kerkeigenaren dan ook gevraagd of ze verwachten dat ze hun kerk over tien jaar nog steeds zullen gebruiken. Het onderzoek van Doarpswurk moet antwoord geven op de vraag of de dorpelingen het zien zitten om de zorg voor het gebouw eventueel op zich te nemen. En met name ook of er lokaal voldoende bestuurskracht hiervoor aanwezig is.

Het derde doel van het onderzoek is het bepalen van de waarde van de kerkgebouwen. Welke kerkgebouwen zijn eventueel geschikt voor ander gebruik? En wat is er te zeggen over de cultuurhistorische, architectonische en kerkhistorische waarde? Voor dit laatste deel van het onderzoek werkt de Stichting samen met architectuurhistoricus Peter Karstkarel en onze ‘eigen’ kerkdeskundige Sytse ten Hoeve.

Terugblik op “2008, Jaar van het Religieus Erfgoed”

Het bestuur kijkt met tevredenheid terug op de activiteiten die ontplooid zijn in het kader van ‘2008, Jaar van het Religieus Erfgoed’. Niet alleen kon er een begin worden gemaakt met de inventarisatie van het onroerend religieus erfgoed (zie hierboven). Bovendien vonden er verschillende publieksmanifestaties plaats.

Mede dank zij de inspanningen van bestuurslid J.D. Niemeijer kon de Stichting aan de internationale kunstmanifestatie "Bridges". In en rond zes kerken van de Stichting (plus de Waalse Kerk in Leeuwarden) was van 24 juli tot en met 10 augustus een tentoonstelling met internationale moderne kunst te bewonderen. Van de kleurrijke Engelstalige catalogus en de zwart-wit gedrukte vertaling in het Nederlands zijn nog enkele exemplaren over (15 euro). Wie daar belangstelling voor heeft, kan een mailtje sturen aan: info@aldefryskestjerken.nl. Een fotoverslag van de manifestatie is te vinden op de website van de stichting.

De bestuursleden J.D. Niemeijer en H.T. Algra namen samen met vrijwilliger D. Kuipers de organisatie op zich van de openluchtmanifestatie die op zaterdag 13 september (Open Monumentendag) werd gehouden Swichum

en Wirdum. Enkele honderden donateurs maakten de gang naar Swichum. Een verslag van het Friesch Dagblad is te lezen op de website van de krant (<http://www.frieschdagblad.nl/index.asp?artID=41026>). Het kraampje van de Stichting trok regelmatig belangstelling. Leuk was het om donateurs uit het hele land te mogen begroeten! Dat er onder de belangstellenden ook niet-donateurs waren, mag blijken uit de acht nieuwe donateurs die we die dag mochten inschrijven! Eén van de onderdelen van de manifestatie was een schilderwedstrijd voor kinderen. De eerste prijs, vermelding in de Keppelstok mét een foto, werd uitgereikt aan Paulien Bakker (10) uit Leeuwarden. En dan waren er nog de vele activiteiten van de plaatselijke commissies, die vanuit het bureau in Leeuwarden op een 'evenementenkalender' zijn samengevat. Deze kalender is bij alle donateurs bezorgd.

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

Naar aanleiding van onze Voorjaarsexcursie 2008 schreef onze trouwe bezoeker en dichter Klaas Bruinsma de volgende gedichten.

De Goede Geast

O stoarm fan God, dy't op de skeppingsdei
Oer tohû-wa-bohû brúsde fan de see
En woeste weagen swypke fan de oerfloed,

O wyn fan God, dy't op de Pinksterdei
Tongen fan fjoer oanblies ta leafdegloed,
Dy't as in mylde lôge brânt yn minskeherten,

O amme Gods dy't oan de lêste dei
't skip fan de tsjerke driuwt oer tiidne see,
waai, Hillge Geast, yn Westergeast foar ivich!

Fan Fûnemint oant Firmamint

Binn' it de striderskloften fan de martlers,
Dy't as wolken tsjûgen oer ús sweevje?
Binn't jubeljende koaren fan de ingels,
Dy't d'live loovje op syn gouden troan?
Of krigen hjir in donker stal de sängen,
Dy't Kristus' tsjerke rize lit omhegen?
Jim, Kerûbinen en jim, Serafinen,
Draach ús meldijen ta Gods himel yn
Fan't fûnemint nei 't ivich firmament!

1. Voorjaarsexcursie

Onze voorjaarsexcursie, op 14 maart (de 2e zaterdag) 2009, voert ons opnieuw naar het noorden van Friesland, naar Ferwerderadeel. We zullen oude kerken bezoeken in Westernijkerk (bij Marrum) Blija en Wenswerd.

Enige opmerkingen over de kerken

De kerk van Westernijkerk is gewijd aan de heilige Oswaldus maar een andere mogelijkheid is Maria. De kerk dateert uit de vroege baksteenperiode, begin 13e eeuw en heeft romaanse kenmerken, vooral aan de noordmuur. In de 15e eeuw is de kerk vernieuwd en vergroot; veel hergebruikte steen. Voor de bouw gebruikte men rode en geelgroene baksteen. Er zijn resten van romaanse en vroeg gotische vensterbogen. Op de twee hoeken van het koor kralen of muurschalken met schijfkapitelen. Twee korbogige ingangen uit de 15e eeuw in spitsboognissen. Op de zuidmuur een zonnewijzer uit 1873. De kerk is gebouwd op een rechthoekig deel van het terrein van Jeppema state.

Op het toegangshek van het kerkhof symbolen van de dood zoals zeis, slang, de letter omega. In de kerk zien we o.a. een dubbele herenbank uit de eerste helft van de 17e eeuw met voorbank: hekwerk met balusters en boogjes, overhuiving met corintische zuiltjes, gecanneleerd en met bladmotieven. In de oostzijde een tochtportaal in kastvorm.

Er zijn vier banken met bijzondere wangen uit begin 16e eeuw (voor de reformatie). Twee met rechte afsluiting, twee met accoladeboog. Als afsluiting aan de bovenzijde zien we één keer bladornament en drie keer een knop met medaillons, passiesymbolen, gezicht, wapen en letters. (zie KEPPELSTOK nr. 72, juni 2006).

Tijdens de restauratie van 1990 werden in de zuidmuur van het schip onder de vensters, zes nissen zichtbaar met keperboog en rondboog en een grotere keperboognis. (zie KEPPELSTOK nr. 68, juni 2004).

In Blija was de toren (13e eeuw) jonger dan de kerk maar toen de kerk werd afgebroken en een nieuwe gebouwd tussen 1500 en 1525, was de toren ouder. De kerk heeft als beschermheilige Sint Nicolaas. Tijdens de laatste restauratie is er weer een heiligenbeeld in de nis boven de noordingang geplaatst. De kerk is gebouwd van baksteen, deze is verhoogd tussen 1500 en 1525. Het gebouw is zes traveeën diep en vijfzijdig gesloten. De

Westernijkerk

vensters en de steunberen zijn regelmatig verdeeld over de muren. De ingang aan de noordzijde is korbogig en omlijst door een hoge geprofileerde spitsboognis in een rechthoekig veld.

In het midden van de koorsluiting een piscinanis met in de bodem een rood zandstenen bekken met afvoer, vrij hoog in de muur. Aanwezig een mooie preekstoel, overhuifde herenbanken, doophek als koorafsluiting en aan de noordzijde drie rijen banken, mogelijk uit 1725 en vier tekstborden met gesneden bekroning.

In de kerk een aantal interessante zerken.

En dan Wanswerd, prachtig gelegen in het open veld, een weids landschap. Een klein dorp met een grote kerk en vlakbij een watermolen genaamd VICTOR. Een poldermolen uit 1867 die zes kleine molentjes en drie tjakkers vervangt. Het is een achtkante grondzeiler met wieken met een vlucht van 19.60 meter.

De grote kerk staat op een ommuurd kerkhof en is gewijd aan Petrus, gebouwd van rode en gele baksteen en dateert uit de 13e eeuw. Het koor is gewijd in 1335, versmald en hoger dan het schip. Het schip is sterk vernieuwd. Het 5/10 gesloten koor met hoekpilasters is uit de 18e eeuw en eveneens sterk vernieuwd. De brede toren, vrijwel zo breed als de kerk, met zadeldak, is uit de 15e eeuw. De toren: in de muren gedeelten van nissen, gotisch geprofileerde sleutelstukken en onder de pleister sporen van bogen voor een gewelf zichtbaar. Over het interieur. Het segmentbogig gewelf loopt door over de hele ruimte. Inwendig in het koor is tufsteen waargenomen. De inwendig onregelmatige vijfzijdig vorm zou in een tufstenen halfronde absis gehakt kunnen zijn. Het achterschot van de preekstoel kan uit 1794 zijn, evenals de zes tekstborden. Het huidige orgel van Hardorff is uit 1877 maar het eerste orgel van Harmen Jans uit 1674 en had drie klavieren. In de kerk een aantal interessante zerken.

We rekenen op een mooie excursie.

2. De organisatie.

De bussen vertrekken van het NS station te LEEUWARDEN om 12.00 uur en proberen daar ongeveer 17.15 uur weer terug te zijn. Onze bussen zullen een plaats zoeken iets verder dan waar de lijnbussen staan: aan de voorzijde het station verlaten en dan naar links lopen.

De kosten bedragen € 12.00 per persoon. Behalve informatie over het gebied waar u doorheen rijdt en de deskundige inleidingen in de kerken, ontvangt u een envelop met beschrijvingen van de kerken, die we bezoeken. Inschrijving van de excursie vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op **postrekening 36 90 669** t.n.v. de excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden onder vermelding van **voorjaarsexcursie**. Graag het aantal personen vermelden.

U ontvangt geen bevestigingsbericht, uw betalingsbewijs is ook uw bewijs van inschrijving. U kunt inschrijven tot

25 februari, dan dient uw betaling binnen te zijn, dit met het oog op het huren van de bussen. Daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt.

Het is ook mogelijk om een envelop met beschrijvingen toegestuurd te krijgen. Deze ontvangt u na overmaking van € 3.75 (beschrijving van de kerken + portokosten).

Van de bezoekers met eigen vervoer wordt verwacht dat zij in één van de kerken een envelop voor € 3.00 kopen. Dat geldt als toegangsbewijs. **Een echtpaar betaalt dus tweemaal € 3.00**. Deze bedragen gelden om in de kosten van zo'n dag te voorzien. Het komt voor dat in de ene kerk de enveloppen met beschrijvingen uitverkocht zijn. Het is moeilijk om vooraf te beoordelen in welke kerk de meeste beschrijvingen verkocht zullen worden. Wij verwachten dat u dan in een volgende kerk de envelop met beschrijvingen koopt.

We hopen u op 14 maart te ontmoeten om met elkaar een goede excursie te hebben.

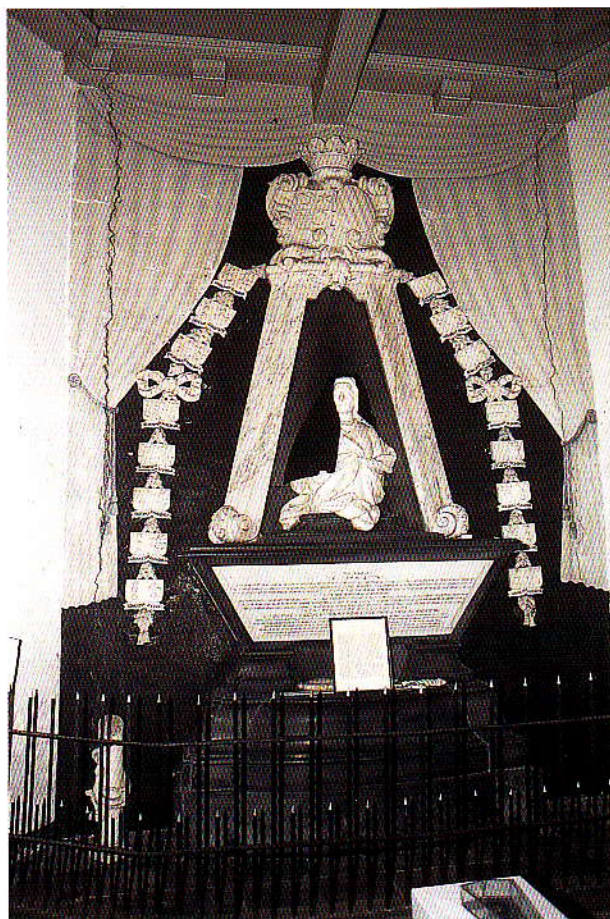
Namens de excursiecommissie, Minze Postma.

P.S. In de beschrijving van de Sint Maartenskerk in Westergeest en in mijn mondelinge inleiding op 4 oktober j.l. stelde ik, dat de gewelfschildering in de absis van de hand van een monnik uit het klooster te Westerbuyren zou zijn. Dit blijkt onjuist. Wie maakte die dan wel? Dat blijft (vooralsnog) een raadsel!

P.

Sicco in mineur

De kerk van Dongjum was die Zondagmiddag in September gewijd aan de muzen, oase voor kunstminnend Franeker en pleisterplaats voor verzadigde meubelboulevaarders: spiritualiteit en inspiratie op één locatie. De “kop” van Sicco van Goslinga †1731 op het grafmonument, gebeiteld door de vermaarde Vlaamse beeldhouwer Jan Baptist Xavery, was met zwart gedrapeerd.

Dongjum, grafmonument Sicco van Goslinga

Niet als kunstwerk herkenbaar, mee door gebrek aan ondertiteling, wekte het doek dan ook geen kunstzinnige ontroering bij de bezoeker. Integendeel!

Toen wij hem van die hoofdtooi wilden verlossen met behulp van de hengelstok aan het kerkeponkje, symbool van vroegere vrijgevigheid, weerhield een vakbroeder van de afwezige kunstenaar ons daarvan. Hij trachtte ons te doen geloven, dat bij deze rouwfloers sprake was van een kunstwerk met een hogere bedoeling en dat de bedenker ervan zijn wijdse visioenen niet wilde onthouden aan een doorgaans wat nuchterder publiek. Rouwde de overledene zelf om de deerniswekkende staat van zijn grafmonument?

Beseffend, dat over smaak niet valt te twisten, bleven wij toch twijfelen tussen moderne kunstuiting of grafschennis. Zonder de gemaakte afspraak te kennen gingen wij uit van de veronderstelling, dat alleen de lege ruimte van de kerk aan zo'n kunstroute ter beschikking was gesteld, maar niet de daarbij behorende kunstobjecten. Stel je voor, dat de kunstenaar een orgelpijp had verwijderd onder het mom van de artistieke ingeving: “Muze in mineur”!

De kerk verlatend troostten wij ons echter met de gedachte, dat Sicco, eens Gedeputeerde ter Generaliteit en gezant bij vorstelijke hoven zoals Versailles, slechts gedeeltelijk was gehuld in een hoofddoek en niet geheel in een boerka! Trouwens.....hoe zou (een) hij ook?

W.A.B.

Vooruitblik

Er bestaat nog geen stichting voor de Net Sa Alde Fryske Tsjerken, maar een flink aantal daarvan, dikwijls Rooms-katholieke, zou er onderhand wel mee gebaat zijn.

Ook in die kringen dringt zich de vraag op hoe het met deze gebouwen verder moet. Het Bisdom Groningen – Leeuwarden houdt vast aan het uitgangspunt dat de enige manier om een kerk te behouden is: er vaak en trouw naar toe gaan; de collecte gedenken (liefst met geruisloze munt), en stevig meedoen aan de jaarlijkse vrijwillige bijdrage.

Ook de Roomse kerk ziet echter onder haar gelovigen de neiging groeien om het geloof dermate geestelijk te behandelen dat de materiële aspecten daarvan, w.o. de zorg voor een kerkgebouw, personeel, en eigen activiteiten als vrijwilliger, bijna allergisch worden gemedend. Een tweede uitgangspunt voor het behoud van een kerk is dus: Heeft de parochie genoeg vitaliteit om haar infrastructuur van mensen en gebouwen materieel te onderhouden? De eenmalige restauratie lukt meestal wel. Maar het komt aan op het dagelijkse onderhoud en daarop wil het wel eens vastlopen.

Wanneer er gereede twijfels ontstaan over de toekomst van een kerk wordt het landelijk bureau voor kerkelijke statistiek en onderzoek, het KASKI, gevraagd om een rapport. De commissie die in het Bisdom de zorg heeft voor kerkelijk kunstbezit, architectonische waarde en cultuurhistorische betekenis van een kerk voor landschap en dorp of stad wordt ook om een oordeel gevraagd. Uit deze twee adviezen vormt men zich een oordeel over de behoudenswaardigheid van een kerk.

Zo lang mogelijk probeert het diocees een kerk in stand te houden, maar er lijkt niet aan te ontkomen dat er gebouwen afgestoten zullen gaan worden. De voorkeur heeft dan overdracht aan een andere christelijke confessie. Dit blijkt niet altijd mogelijk. Met andere mogelijkheden van gebruik gaat men nogal behoedzaam om. Het gaat daarbij om de “waardigheid” die een nieuwe gebruiker aan het voormalige kerkgebouw kan geven.

Een culturele instelling of een school waarborgt meer decorum dan een tapijthal.

Wanneer er geen waardige herbestemming gevonden kan worden opteert de Rooms-katholieke kerk in beginsel voor afbraak, al of niet met behoud van voor de omgeving bepalende elementen zoals bijv. de toren. Het ligt voor de hand dat dit vaak hevige emoties oproept. In een dunbevolkte provincie als Fryslân, die ook nog overdekt is met een netwerk van dorpshuizen en culturele centra, die allemaal jaarlijks knokken voor hun subsidie, valt te vrezen dat er niet al te veel “markt” zal zijn voor te sluiten kerken. Tenzij men massaal besluit om wat vaker naar de kerk te gaan zien we toch een toekomst opduiken die parallel loopt aan wat er in het verleden ooit gebeurd is: allerlei plekken waar de befaamde Stellingwerf nog kerken tekende, en die je nu terugziet als een half verlaten oord met wat grafstenen en een klokkenstoel of vereenzaamde toren. We zijn benieuwd.

L. van Ulden ofm

*De Redactie wenst U
gezegende feestdagen
en een prettige
jaarwisseling
Folle lok en seine!*

Errata, Addenda

“Johannes is zijn naam”

Lucas 1 vs. 63

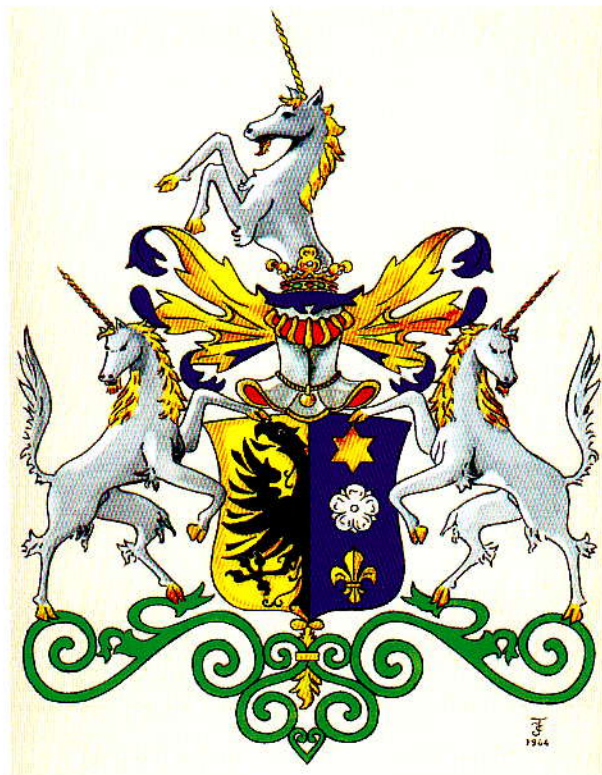
In de Keppelstok nr. 75, December 2007, wordt de Johanneskerk in Veenwouden ten onrechte aan de Apostel Johannes toegewijd, in plaats van aan Johannes de Doper.

Symbolen van trots

De leeuw op de homeije – paal bij de ingang van de Buma begraafplaats onder Weidum (zie Keppelstok nr. 76, pag. 39) draagt niet een adellijk wapen, zoals het onderschrift abusievelijk vermeldt. Zou die voorname familie daar trouwens wakker van hebben gelegen? Niet – adellijke wapens, zoals van geestelijken, patriciërs, burgers, eigenerfde boeren, zijn op het eerste gezicht niet zo gemakkelijk te onderscheiden van adellijke. Maar ze kunnen behalve decoratief wel tekenend zijn

*Hannibal Christian bastard de Bronswijk (Brunswijk)
adellijk wapen met gaande en klimmende leeuwen, berenpoten,
springend hert, een hartschild en een schuinstaak (bastaardbalk);
Grote of Jacobijnerkerk, Leeuwarden*

*(van) Aylva
familiewapen in diverse Friese kerken, o.a. Waaxens;
tekening door J.C. Terluin*

voor de drager. Heraldus Rudolf J. Broersma geeft een toelichting.

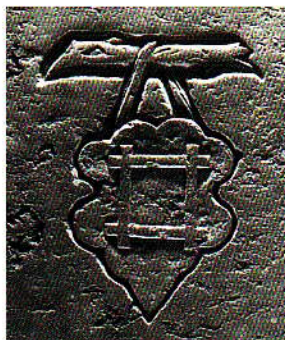
Over het algemeen kun je aan een wapen niet direct zien of het een adellijk wapen, een patriciaatwapen of een burgerwapen betreft.

Adellijke wapens, en dan zeker die van de (oude) hoge adel, onderscheiden zich meestal wel doordat ze vaak uit meerdere kwartieren bestaan, verwijzend naar de gebieden waarover men in de middeleeuwen heerste of

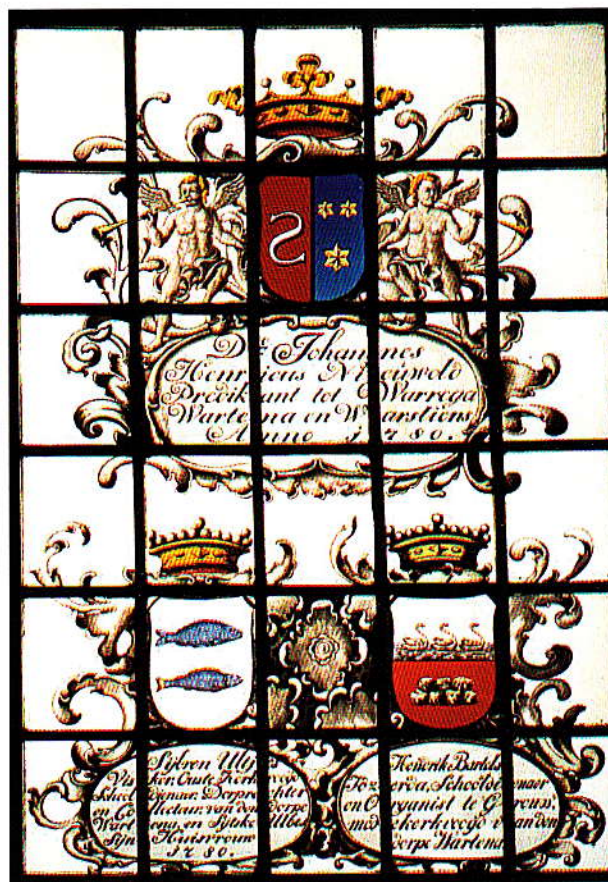
die men in eigendom had, en door de bijbehorende versieringen zoals schildhouders, meerdere helmen e.d. In de Grote Kerk te Leeuwarden is de zerk van Hannibal Christian bastaard van Brunswijck een mooi voorbeeld van zo'n wapen met meerdere kwartieren. Wordt alleen het schild afgebeeld, dan is het zeker bij de lagere adel en de wapens van het patriciaat (zoals Buma) lang niet altijd te zien.

De niet-adellijke wapens, zoals die van de geestelijken, en zeker die in de middeleeuwen zijn ontstaan, zijn meestal wel als zodanig herkenbaar, hoewel daar ook exemplaren tussen zitten die niet voor een adellijk wapen onderdoen.

Met het toenemen van het bewustzijn van hun status en zeker bij de gegoeede burgerij (in bestuursfuncties zoals burgemeesters, regenten, voogden e.d.) zien we dat ook aan de wapens die men gaat voeren. De gewone burgerwapens (van de laag die direct na de bestuurders komt, zoals ambachtslieden e.d.) zijn vaak als zodanig herkenbaar doordat men iets van de uitgevoerde beroepen in het wapen opneemt of iets met de naam doet, soms in de vorm van een rebus of fonetisch. Mooie voorbeelden daarvan zijn o.a. te vinden in het

*Jacob Jelisz (Gielisz.)
burgemeester Leeuwarden 1e helft 16e eeuw; wapen met tegelmal,
gebruiksvoorwerp van tegelbakkers, oorspronkelijk een huis- of
landmerk, waarmee de persoon signeerde; Grote of Jacobijnerkerk,
Leeuwarden*

*Sijbren Ultjes Visker
kerkvoogd, schooldienaar, dorpsrechter, Collecteur 2e helft
17e eeuw; kerk Wartena*

hoofdstuk burgerlijke wapens in het wapen en vlaggenboek van Gerrit Hesman (te zien op de beeldbank van het Historisch Centrum Leeuwarden).

Burgers in Nederland zijn vrij om een wapen te (gaan) voeren. Als men een nieuw wapen gaat of laat ontwerpen en het betreffende wapen laat registreren, wat niet verplicht is, kan er op worden toegekeken dat men niet al te adellijke uitvoeringen aanneemt.

Bravo, Paulien!

Colofon:

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Publicatie nummer 77 December 2008

*De Keppelstok is een informatief blad
over monumentale kerken in Fryslân*

Herkomst van de afbeeldingen

G. Bakker: pag. 26

W.A. Bangma: pag. 1, 2, 11 en 31

R.J. Broersma: pag. 13 afb. 2, 3, 5, pag. 14, 15, 16,
33 en 34

P. Bultsma: pag 13 afb. 4

S. ten Hoeve: pag. 4, 5 en 6

M. Koopmans: pag. 12

M. Postma: pag 29

J. Stöver: pag 18 en 23

J.D.Th. Wassenaar: pag. 8, 9 en 10

H. Woelinga: pag. 4re

Paulien Bakker: tekening pag. 35

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga B.V.
Leeuwarden
E-mail: mail@hellinga.nl

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Emmakade 59
Telefoon (058) 213 96 66
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
www.aldefrysketsjerken.nl
Postbanknr. 2207600
Friesland Bank nr. 29.81.00.703